

AZƏRBAYCAN AŞIQLAR BİRLİYİ

**MƏHƏRRƏM QASIMLI
MAHMUD ALLAHMANLI**

**AŞIQ ŞEİRİNİN POETİK
BİÇİMLƏRİ VƏ ÇEŞİDLƏRİ**

**"Elm və Təhsil"
Bakı– 2018**

Redaktoru: Altay MƏMMƏDOV
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Aşıqlar Birliyinin katibi

Məhərrəm Qasımlı, Mahmud Allahmanlı.
Aşıq şeirinin poetik biçimləri və çeşidləri.
Bakı, "Elm və təhsil", 2018, 220 səh.

Azərbaycan Aşıqlar Birliyinin hazırladığı kitabda aşıq şeirinin janr və poetik biçimləri, onların çoxsaylı çeşidləri həm ədəbi-nəzəri, həm də folklor poetikasının prinsipləri əsasında əlifba sırası ilə açıqlanır. Aşıq şeir sistemində rast gəlinən poetik biçimlərin (bayatı, gəraylı, qoşma, təcnis, müəxəmməs, divani və s.) ilkin qaynaqları, onların tarixi mənzərəsi, janr səciyyəsi, ifa tərzı, hansı hava üzərində oxunması məqamları və s. məsələlər konkret nümunələr əsasında öz əksini tapır. Milli-mənəvi, tarixi-mədəni düşüncənin möhtəşəm qaynağı olan ozan-aşıq mədəniyyətindən doğan şeir biçimləri və çeşidləri də yeni elmi müstəvidə araşdırılır. Bir çox poetik biçimlər və onlardan törəyən çeşidlər ilk dəfə bu kitabda diqqət önünə çəkilir və təhlil edilir. Aşıq şeir biçim və çeşidləri ilə musiqi-havacat bağlantıları arasındakı bağlılıq üzərində də ilk dəfə dayanılır.

ISBN 978-9952-8176-0-7

© «Elm və təhsil», 2018

AŞIQ ŞEİRİNİN MİLLİ-TARİXİ ÖZƏLLİYİ VƏ POETİK BİÇİMLƏRİNİN ÇEŞİD ZƏNGİNLİYİ

*A*zərbaycan aşıq ədəbiyyatı tarixi anlamda qədim türk ozan-baxşı-akın-yırçı ənənəsinin tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, özünəməxsus poetik qəlib və biçimlərə, şeir çeşidləri, üslubi imkan və bədii vasitələrə malik olan bədii təfəkkür hadisəsidir. Burada tarixi müştərəkliyi – ortaqlığı təmin edən (və həm də təzahür etdirən!) bayatı – jır - aydım – mani – koşuk – xoryat – öləng kimi ilkin şeir biçimlərindən nəhəng epos sisteminə qədər bütün mənzərə həm arxaikliyi – ortaqlığı günümüzə daşıyıb gətirir, həm də ayrı-ayrı çağdaş çevrələrdə (Azərbaycan, qazax, qırğız, özbək, türkmən, türk, tatar, uyğur, başqırd, kumuk və s.) söz-sənət təkamülünün hansı dayaqlar – ölçülər üzərində getdiyini ortaya qoymuş olur. Bu anlamda Azərbaycan aşıq sənətinin tarix içindən daşıyıb gətirdiyi şeir biçimləri və onların çoxsaylı çeşidləri ortaq türk mədəniyyətindən gələn tərəflərimizi, zaman içində özümüzün - Azərbaycan türkcəsi və bədii-poetik təfəkkürü yaradıb dövriyyəyə qatdığı ədəbi gedişatı gözüümüz önünə gətirir.

Öz kökləri və tarixi qaynaqları ilə çox-çox qədimlərə bağlanan bu sənət hadisəsi ibtidai düşüncədən günümüzə qədərki etnomədəni yaddaşı ifadə etmək baxımından müstəsna tarixi keyfiyyətlərlə

səciyyələdir. Ümimiyyətlə, aşıq şeirinin poetexnoloji sistemi sadədən mürəkkəbə doğru irəliləyən yeniləşmələrlə, ayrı-ayrı ustadların sənətə gətirdiyi əlavələrlə daim hərəkət və zənginləşmədə olan bir prosesdir. Dədə Qorquddan üzü bəri gerçəkləşən dinamik mənzərə sazın və sözün ortaqlığında, söz və musiqinin vəhdəti sayəsində birgə məzmun yaratmada, mədəni-estetik təsəvvürlərin sinkretik bütövləşməsində hər gün, hər saat öz yaşarılığını, irəliyə getmək imkanını təmin etmək gücüylə diqqət önündədir.

Aşıq sənətinin bədii-estetik enerjisi, onun mövcudluq, irəliyə daşınma gücü, potensialı bütünlükdə xalqın etnomədəni sisteminin ümumi məzmunundan gəlir. Əski zamanlardan bu yana sənətin gəldiyi yol öz tarixi missiyası ilə xalqın iç dünyasını, tarixi dönəmlərini, istək və arzularını ifadəyə köklənmiş və zamanın keşməkeşlərini xalqla birgə addımlamışdır. Ona görə də buradakı sinkretiklik (musiqi, rəqs, şeir, söyləmə, teatrallıq, bəstəçilik və s.) mahiyyətə yönəlmiş hadisə kimi bütün dövrlərdə qorunub saxlanmış və etnosun tarixi-mədəni yolunun əsas istiqamətlərindən birini müəyyənləşdirmişdir. Onu da deyək ki, folklorşünaslar, etnoqraflar, musiqişünaslar və digər mütəxəssislər müxtəlif müstəvilərdə ozan-aşıq mədəniyyəti ilə bağlı gərəklər görmüş, ciddi elmi-nəzəri mülahizələr yürütmüşlər. Aşıq şeirinin biçim və çeşidləri baxımından yürüdülmən mülahizələr də bura daxildir.

Folklorşünas alimlərin aşıq yaradıcılığına olan marağı həmişə artan istiqamətdə getmişdir. XIII-XIX yüzilliklər arasında “Dədə Qorqud” dastanlarından başlamış “Koroğlu” eposunun ilkin variantlarının yazıya alınmasına qədər olan elmi maraq bunun əyani görüntüsüdür. XIX əsrin əvvəllərindən başlayan yeni bir oyanış isə xalqın milli-mənəvi mədəniyyətinə sahib durmağın missiyası kimi əsaslı dəyər qazanır. Ə.Qaracadaği, M.F.Axundov, H.Zərdabi, E.Sultanov, M.Mahmudbəyov, S.Mümtaz, V.Xulufu, H.Zeynalli, H.Əlizadə, Ə.Abid, B.Behcət və s. ziyalılarımız öz zamanlarında gerçəkləşdirdikləri müxtəlif səpkili işləri, qənaət və mülahizələri ilə görüləcək işlərə istiqamət vermişlər. Onların toplama, nəşr və tədqiq sahəsindəki addımları sonrakı folklorşünas nəsli üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdir. “Əkinçi”, “SMOMPK”, “Ziya”, “Kaspi” kimi qəzet və topluslardakı fəaliyyət də bu yöndəki ilkin təməl daşlarından biridir.

Azərbaycan aşıqlarının zəngin dastan repertuarı, saz-havacat irsi, yüz illər boyunca yaratdıqları poetik söz sərvəti, o cümlədən də aşıq şeirinin biçim və çeşid zənginliyi bu istiqamətə xüsusi diqqət yetirilməsini XX əsrin ilk onilliklərindən elmi fəaliyyətin diqqət mərkəzinə gətirir. Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşıq, Xəstə Qasım, Aşıq Valeh, Aşıq Hüseyn Şəmkirli, Ağ Aşıq, Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Molla Cuma, Hüseyn Bozalqanlı, Növrəs İman, Şair Nəbi, Ağacan, Xındı Məmməd, Aşıq Şəmşir, Aşıq Hüseyn Cavan, Mikayıl Azaflı və s.

ustad sənətkarların zəngin yaradıcılığında kəmiyyət və keyfiyyət özünəməxsusluqları ilə zənginləşən havacat və şeir biçimləri artıq mükəmməl bir faktura ilə ciddi təsəvvür formalaşdırmışdır. Bayatı, gəraylı, qoşma, tənris, divani, müxəmməs, müsəddəs, vücudnamə, cahannamə, deyişmə və s. şeir biçimləri və onların rəngarəng çeşidləri ciddi bir problem kimi sistemli araşdırmaları gərəkli saydığından XX yüzillikdə aşıqşünaslar, folklorşünaslığın nəzəri problemləri ilə məşğul olan tədqiqatçılar bu problemə müxtəlif səviyyələrdə daha çox diqqət yetirmişlər. M.H.Təhmasib, Ə.Axundov, V.Vəliyev, M.Həkimov, Ə.Eldarova, S.Paşayev, Q.Namazov, P.Əfəndiyev, M.Əliyev, M.Qasımlı, T.Məmmədov, E.Məmmədli, M.Allahmanlı, A.Hacılı, Ə.Əsgər, İ.Köçərli, K.Dadaşzadə və s. folklorşünas alimlərimiz fundamental təhlilləri ilə daha ciddi araşdırmalara yol açmışlar.

Aşıq şeirinin janr əhatəsi, bu şeir biçimlərinin müxtəlif formalarda özünü göstərən poetik çeşidləri zaman-zaman bir sıra tədqiqatları da ortaya çıxarmışdır. Bu sıradan professor V.Vəliyev “Qaynar söz çeşməsi” (Bakı: Yazıçı, 1981), professor M.Həkimov “Azərbaycan aşıq şeir şəkilləri və qaynaqları” (Bakı, Maarif, 1999), M.Əliyev “Azərbaycan xalq şeirinin şəkilləri” (Bakı, 2001), E.Məmmədli “Tənris sənətkarlığı” (Bakı: Nafta-press, 1998), A.Hacılı “Bayatı poetikası” (Bakı: Elm, 2000), Z.Əsgərli “Poetika: izahlı sözlük” (Bakı: Elm, 2014), T.Hüseynzadə “Aşıq deyişmələrinin poetikası” (Bakı: Gənclik, 2017) və s. tədqiqatlar

aşıq şeir biçimlərini və onun çoxsaylı çeşidlərini aydınlaşdırmaq üçün dəyərli imkanlar açır. Folklorşünas P.Ədəndiyev “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” (Bakı, Maarif, 1981) və V.Vəliyev “Azərbaycan folkloru” (Bakı, Maarif, 1985), A.Nəbiyev “Azərbaycan xalq ədəbiyyatı” (Bakı, Apostroff, 2014) dərsliklərində ali məktəb auditoriyası səviyyəsində problemi təhlil etmişlər. Bütün bunlar aşıq şeirinin biçimləri və çeşidləri müstəvisində görülən işlərin ümumi mənzərəsini aydınlaşdırır. Lakin hər bir tədqiqat müəyyən əlavələri, yeninin yaranmasını bir zərurət kimi qarşıya qoyur. “Aşıq şeirinin poetik biçimləri və çeşidləri” də məhz belə bir zərurət olaraq ortaya çıxmışdır. Son dövr dövlət və hökumət səviyyəsində xalqın milli mədəniyyətinə olan qayğı, “Dədə Qorqud”un 1300 illik yubileyinin beynəlxalq miqyasda qeyd olunması, aşıq sənətinin YUNESKO və İSESKO səviyyəsində qiymətləndirilməsi, onun dünya sənət şedevrləri cərgəsinə salınaraq YUNESKO-nun Qeyri maddi-mədəni irsi siyahısına daxil edilməsi (28 sentyabr – 2 oktyabr 2009-cu il), Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi, Mədəniyyət Nazirliyi və Azərbaycan Aşıqlar Birliyinin təşkilatçılığı ilə Beynəlxalq Aşıq Festivalının keçirilməsi (20-27 oktyabr 2010-cu il) və s. milli özünüdərkini və ona sayqının nəticəsidir.

Aşıq sənəti öz mahiyyətində milli kimlik mücadiləsini, müstəqil dövlətçilik düşüncəsini, ana dilinə mehr-məhəbbəti, ana yurda vurğunluğu, qəhrəmanlıq, mərdlik və halallığı cəmləşdirir.

Ona görə də bu ulu sənətin dilimiz, ruhumuz və dövlətçiliyimizlə birgə yaşaması zəruridir. Bu səbəbdən də saz havalarının, dastanların, aşıq şeirinə məxsus olan milli-tarixi keyfiyyətlərin qorunması olduqca vacibdir.

Aşıq şeirinin ayrı-ayrı çeşid və biçimlərinin sistemli şəkildə öyrənilməsi, eləcə də yeni nəsillərə, gənc aşıqlara tələq olunması gərəkli bir iş kimi mühüm önəm daşıyır. Çünki bizdən öncəki aşıqşünas alimlərin müxtəlif səviyyələrdə gördüyü işlərin ümumiləşdirilməsi, mövcud baza üzərində yenisinin yaranması, olanların bir bütöv kimi ortaya gətirilməsi zamanın və reallığın tələbidir. Folklorşünas alimimiz M.Həkimov “Azərbaycan aşıq şeir şəkilləri və qaynaqları” adlı dəyərli tədqiqatında bu problemə daha çox diqqət yetirmişdir. Onun araşdırmasında bayatı, gəraylı, qoşma, divani, müxəmməs, müsəddəs, təcnis, deyişmə və müxtəlif formalar haqqında qısa bilgiler verilmişdir. Bizim hazırladığımız “Aşıq şeirinin poetik biçimləri və çeşidləri” isə yeni elmi səviyyədə işlənmiş və ciddi əlavələri ilə zənginləşdirilmişdir.

Aşıq şeirləri böyük əksəriyyətlə saz havalarının müşayiəti ilə oxunması nəzərdə tutulan poetik mətnlərdir. Bu poetik mətnlərin çox qismi heca, az bir hissəsi (divani, müxəmməs və müsəddəs) isə əruz vəznindədir. Hər bir poetik mətn saz havasının müşayiəti ilə oxunduğu üçün onların qarşılıqlı şəkildə uzlaşması şərtidir. Məsələn, qoşma qəlibi üzərində olan poetik mətnlər on birlik ölçüsünə uyğun gələn saz havaları (“Ovşarı”, “Göyçəgülü”,

“Naxçıvani”, “İrəvan çuxuru”, “Dilqəmi”, “Yanıq Kərəmi”, “Ruhani” və s.), gəraylı qəlibində olan poetik mətnlər isə səkkizlik ölçüsündəki havalər (“Dübeyti”, “Şahsevəni”, “Baş sarıtel”, “Orta sarıtel”, “Paşaköçdü”, “Təbrizi”, “Şirvan gözəlləməsi” və s.) üstündə oxunmalıdır.

Sazın pərdə düzümü üç yerdə (bəm, orta və zil) oxumaq imkanı yaratdığından aşıqlar şeiri, adətən, üç bənd halında oxumağa (birinci bəndi bəmyumşaq tərzdə, ikinci bəndi orta səslə, üçüncü bəndi isə zildə və zəngülə ilə) üstünlük verirlər. Üç bənddən artıq olan şeirlərin digər bəndlərini ya deklamativ şəkildə çatdırır, yaxud da birinci bəndlə sonuncu bənd arasında olduğu kimi, orta tempdə oxuyurlar. Klassik aşıq şeirlərinin daha çox üç bənddən ibarət olması sazda üç oxu yerinin mövcudluğundan irəli gəlir.

Aşıq şeirləri azhecalılıqdan çoxhecalılığa doğru tarixi təkamül prosesi keçirmişdir. Yeddi və səkkizhecalı şeir şəkilləri (bayatı və gəraylı) onlara bağlı olan saz havaləri (“Çoban bayatı”, “Gəraylı”, “Dübeyti”, “Təbrizi”, “Paşaköçdü”, “Kərəm köçdü”, “Şahsevəni”, “Cəngi Koroğlu” və s.) kimi arxaik keyfiyyətlərə malikdir. On bir və daha artıq hecaya malik şeir şəkilləri (qoşma, təcni, müxəmməs, divani və s.) və həmin şəkillərə bağlı olan saz havaləri (“Hüseyni”, “İncəgülü”, “Cəlili”, “Qəhrəmani”, “Divani”, “Müxəmməs” və s.) isə daha sonrakı mərhələnin yaradıcılıq məhsullarıdır.

Aşıq şeiri biçimlərinin özlərindən çoxlu çeşidlərin törənməsi də nisbətən sonrakı dönmənin bəstə-

çilik və poetik axtarışları ilə bağlıdır. Sadə-saya qoşmadan düzəldilən qoşayarpaq, güllü qafiyə, zəncirləmə qoşma, ayaqlı qoşma, cığalı qoşma, əv-vəl-axır qoşma, döşəmə qoşma və başqa çeşidlər müxtəlif yardımçı üsullarla ana mətnin uzlaşması nəticəsində ortaya çıxmışdır.

Başlanğıcda cinas qafiyəli qoşmalardan ibarət olan sadə, saya təcnisin zaman içərisində cığalı təcnis, ayaqlı təcnis, dodaqdəyməz təcnis, diltərpənməz təcnis, gedər-gəlməz təcnis və başqa bu qəbildən olan onlarla çeşidi yaranmışdır. Nöqtəli və ya nöqtəsiz təcnis, kölgəli və kölgəsiz təcnis, bundan başqa gəraylı təcnis, divani təcnis, müxəmməs təcnis kimi çeşidlər də mövcuddur. Hazırda təcnis çeşidlərinin sayı otuza yaxındır. Digər şeir şəkillərinin çoxsaylı çeşidləri də ana mətnin müəyyən hissələrinə uyğun poetik-üslubi əlavələr edilməsi sayəsində yaradılmışdır. Məsələn, Əlimərdanlı Nəcəfin yaratdığı “Ay eylər of-of” rədifli təcnişi zəngin bir aşiq şeiri çeşidini – “gedər-gəlməz, gələr-getməz ayaqlı təcnişi” ərsəyə gətirmişdir.

Bağban bar bəsləyib bara yetəndə,
Dərəndə meyvəsin eyləməmzi isss...
Yar badə dəstində yara yetəndə,
Dadanda ləzzətin eyləməmzi isss...
Bekar arvad cavan əri qocaldar,
Küsər öz bəxtindən ay eylər of-of!

Çalış hər bir işə yara, yetəndə,
Dərdə əlac olar yara yetəndə,
Həsrət çəkən könül yara yetəndə
Görüş zamanında eyləməmzi isss...
Bir bədəsil çıxsa yaxşı nəsildən,
Görənlər ah çəkib ay eylər of-of!

Bu proses saz havalarının daxili strukturuna bir çox melodik çalarların əlavə olunması imkanını açmışdır. Sadə təcnislə cığalı təcnisin, yaxud sadə müxəmməslə cığalı müxəmməsin çalınıb oxunmasındakı fərq bunun əyani ifadəsidir.

Aşıq şeirlərinin şəkil çeşidlərinin çoxalmasında bir sıra yaradıcı ustad aşıqların savadlı olması və Şərq poetikasına məxsus incəlikləri dərinlən bilməsi də əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Abbas Tufarqanlı (XVII əsr), Xəstə Qasım (XVIII əsr), Aşıq Valeh (XVIII əsr), Aşıq Hüseyn Şəmki (XIX əsr) və Molla Cumanın (XIX-XX əsrlər) bu istiqamətdəki poetik axtarışları onların savad və mütaliə imkanları ilə bağlıdır. XX yüzillikdə Aşıq Şəmşir və Mikayıl Azafli aşıq şeiri şəkillərinin zənginləşməsində mühüm rol oynamış ustad sənətkarlardır.

Bütün bunlar aşıq şeirinin biçimləri və çeşidlərinin bir araya gətirilməsi və onların özəl keyfiyyətlərinin aydınlaşdırılmasını zərurətə çevirdi.

Məhərrəm QASIMLI

*Əməkdar elm xadimi,
filologiya elmləri doktoru, professor*

Mahmud ALLAHMANLI

filologiya elmləri doktoru, professor

AŞIQ ŞEİRLƏRİNİN BƏND QURULUŞU VƏ BÖLGÜSÜ – şeir biçimləri və çeşidlərinin özünəməxsusluq xüsusiyyətlərini əks etdirir. “Kitabi-Dədə Qorqud”dan üzü bəri olan dövrlərdə sadədən mürəkkəbə doğru təkamül prosesində olan bu poetik örnəklər zaman-zaman sazın və musiqinin müşayiəti ilə zənginləşmə keçirmiş və bir-birindən maraqlı çeşidləri ilə inkişafa istiqamət vermişdir. Təsnif, bayatı, gəraylı, qoşma, təcnis, müxəmməs, divani, mürəbbe, deyişmə, cahannamə, vücudnamə və s. kimi örnəklərin vəzn, qafiyə, misra biçimləri mükəmməl bir mənərəni səciyyələndirir, bir növ türk şeir ənənəsində gedən tarixi prosesin mahiyyətini açıqlayır.

Aşiq şeirləri böyük əksəriyyətlə heca prinsipi əsasında qurulduğundan qədim zamanlarda buna “barmaqhesabı vəzn” də deyilmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı şeir nümunələri aşiq tərzində mükəmməlləşmiş ilkin poetik biçim və örnəklərin daha əski qatıdır və bir növ qopuz ifadəliliyinə məxsus özünəməxsusluğun ana qaynaqlarının və zənginlik çalarlarını ifadə edir.

**Qarşı yatan qara dağlar,
Əsən olsa, el yaylar.
Qaytabanda qızıl dəvə,
Əsən olsa, törün verər.**

(“Kitabi-Dədə Qorqud”)

Ozandan aşığa gələn yol bütün parametrləri ilə tarixi-mədəni prosesi, qopuzdan saza, ozan şeir biçimlə-

rindən aşiq şeir biçimləri və çeşidlərinə gələn yolun dinamikasını aydınlaşdırır. Aşıq şeirləri saz havasındakı melodik bölgülərə görə misra daxilində müəyyən təqti ardıcılıq üzərində qurulur ki, bu da “misradaxili bölgü” adlanır. Bu prosesdə ilk mükəmməl forma yeddilik biçimində olan bayatı ilə bağlıdır. Dörd misradan ibarət olan bayatıda hər misra yeddi hecadan ibarət olmaqla a,a,b,a şəklində qafiyələnir.

Mən aşiq //gülüstandı, (3+4=7)

Aç oxu “Gülüstan”dı, (3+4=7)

Bülbülün göz yaşından (3+4=7)

Bağçada gül istandı. (3+4=7)

(Sarı Aşıq)

Bayatılarda daxili bölgü 3+4=7, 4+3=7 şəklində qurulur. Xalq şeiri ənənəsinin ən mükəmməl formalarından hesab olunan bayatıdan Qurbani, Sarı Aşıq, Xəstə Qasım, Aşıq Valeh, Aşıq Hüseyn Şəmkirli, Aşıq Şəmşir, Aşıq Hüseyn Cavan, Mikayıl Azaflı və s. sənətkarlar geniş şəkildə yararlanmışlar. Sarı Aşıq sənətin yaddaşına bayatı ustadı kimi adını yazmışdır. Aşıq yaradıcılığında bayatının cinaslı bayatı, bayatı bağlama və s. kimi örnəkləri vardır. Bununla belə, Xətayi, Əmani, Vidadi kimi klassik şairlər də bu poetik biçimdən istifadə etmişlər.

Aşıq şeirinin biçim zənginliyində bayatıdan sonra ən mükəmməl forma gəraylıdır. Ustad sənətkarlar onun müxtəlif biçim və çeşidlərdə nümunələrini yaratmışlar. Gəraylılar səkkiz hecalı olmaqla 3, 5, 7 bəndlərdən ibarət olur və qafiyə sistemi birinci

bənddə a-b-a-b, sonrakı bəndlərdə isə a-a-a-b şəklində olur və müəllif axırıncı bənddə öz imzasını qeyd edir. Misralarda daxili bölgü $4+4=8$, $3+5=8$, $5+3=8$ biçimində olur.

Bir yar gəlir obasından, (4+4=8)
Alım dərdü bəlasından, (4+4=8)
Çərxi-fələk badasından, (4+4=8)
İçib sərxoş olan könlüm! (4+4=8)
(Abbas Tufarqanlı)

Ay qız, sənin nə vədəndi, (5+3=8)
Kəsilib qısa tellərin. (5+3=8)
Kələğayı əlvan, qıyğacı, (5+3=8)
Üstündən basa tellərin. (5+3=8)
(Aşıq Ələsgər)

Ustad aşıqların yaradıcılığında gəraylının cığalı gəraylı, sallama gəraylı, mürvəti gəraylı, nəqaratlı gəraylı, əlif-lam gəraylı və s. kimi çeşidləri vardır.

Cığalı gəraylı:

Aşıq yarını görmsə,
Siyah saçların hörməsə,
Açılan gülün dərməsə
Gül tökülər,
Əğyar gülər,
Bel bükülər,
Cığa ağlar, tel vay eylər.
(Hüseyn Cavan)

Sallama gəraylı:

Vəfası olmaz maçının,
Gərdəndə quyrum saçının,
Bəxti dönsə bir ovçunun
Turuqu uçar,
Ceyran qaçar,
Dağı keçər
Düz vay eylər.

(Molla Cuma)

Aşıq şeirinin biçim və çeşidləri içərisində daha çox yayılanı qoşmadır. Ustad sənətkarlar onun müxtəlif məzmun və formalarda klassik nümunələrini yaratmışlar. Mənbələrdə, şeir örnəklərində “qafiyə” kimi qeyd olunan qoşmaya heca sayına görə onbirlik də deyilir. Qoşma 3, 5, 7 bəndlərdən ibarət olur. Qafiyələnməsi birinci bənddə a-b-a-b və sonrakı bəndlərdə a-a-a-b şəklində olur. Sonuncu bənddə müəllif öz adını qeyd edir. Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Abdalgülablı Valeh, Ağ Aşıq, Hüseyin Şəmki, Aşıq Ələsgər, Hüseyin Bozalqanlı və başqaları qoşmaların rəngarəng örnəklərini yaratmışlar. Qoşmalarda daxili bölgü 4+4+3=11; 6+5=11; 5+6=11 şəklində olur.

Başına döndüyüm, alagöz Pəri, (6+5=11)

Gahdan ağla, gahdan yada sal məni. (6+5=11)

Qara bağrım şan-şan oldu, dəlindi, (6+5=11)

Gahdan ağla, gahdan yada sal məni. (6+5=11)

(Abbas Tufarqanlı)

**Bir adam ki, sənə ülfət eyləsə, (4+4+3=11)
Yəqin onun əsli, zati yaxşıdır. (4+4+3=11)
Namərd sənə quzu-plov yedirtsə, (4+4+3=11)
Mərdin quru məhəbbəti yaxşıdır. (4+4+3=11)
(*Hüseyn Şamkirlı*)**

Aşiq yaradıcılığında qoşmanın güllü qafiyə, qoşayarpaq qoşma, qoşma müstəzad və s. kimi rəngarəng çeşidləri vardır.

Güllü qafiyə:

**Dedim: Gülşən nədi? – Dedi: Bağımdı.
Dedim: Səfahdı? – Söylədi: Yox-yox.
Dedim: İsrət nədi? –Dedi: Çağımdı.
Dedim: Gəlsən sürək! – Söylədi: Yox-yox.
(*Aşiq Əmrah*)**

Qoşayarpaq:

**Dərmansız bimaram, yar, intizaram,
Könül tutmur aram, səndədir çaram,
Mən ki, günahkaram, nə qədər varam,
Qoy baxsın gözlərin yar, üzmə, üzmə.
(*Hüseyn Cavan*)**

Qoşmanın şifahi və yazılı ənənədə klassik örnəkləri vardır. Yazılı ədəbiyyatın Qazi Bürhanəddin, Şah İsmayıl Xətayi, Məhəmməd Əmani, Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif, Qasım bəy Zakir, Ağqız oğlu Piri, Əbülqasım Nəbati, Məhəmməd bəy Aşiq, Cəfərqulu xan Nəva, Səməd Vurğun, Osman Sarıvəlli, Mikayıl Müşfiq, Hüseyn Arif, Məstan Günər, Nərim-

nan Həsənzadə, Zəlimxan Yaqub və başqaları əvəzsiz nümunələrini yaratmışlar.

Aşıq şeirinin çeşid müxtəlifliyində ustadnamələr (ustaddamalar) spesifik xüsusiyyətləri, ustad nəsiəti, ustad sözü olması ilə xüsusi özəllik təşkil edir. Dədə Qorqud, Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Qaracaoğlan, Xəstə Qasım, Abdalgülablı Valeh, Aşıq Alı, Aşıq Hüseyin Şəmkiqli, Aşıq Ələsgər, Hüseyin Bozalqanlı və s. ustadlar əvəzsiz örnəklərini yaratmışlar.

**Özündən böyüyün saxla yolunu,
Düşən yerdə soruş ərzi-halını,
Amanat-amanat qonşu malını,
Qonşu yox istəyən özü var olmaz.
(Abbas Tufarqanlı)**

**Bir elə kişinin tut ətəyindən,
Bil sənə imdadı ol eylər-eylər.
Zərrəcə üstündə olsa nəzəri,
Yerdən daş götürsən ləl eylər-eylər.
(Xəstə Qasım)**

**Bədöy mənzilinə hər at yetirməz,
Nənəcibə öyüd versən götürməz,
Ölənədək nişanını itirməz,
Yaxşı əsil, yaxşı nəsil, yaxşı zat!
(Hüseyin Bozalqanlı)**

Təcnis aşıq şeirinin çeşid zənginliyində spesifik özəllikləri ilə seçilir. Cinaslı sözlər üzərində qurulan bu şeir örnəyindən Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşıq, Xəstə Qasım, Aşıq Alı, Şəmkiqli Hüseyin, Aşıq Ələsgər, Hüseyin Bozalqanlı, Aşıq Şəmşir, Mikayıl

Azaflı və s. sənətkarlar yararlanmışlar. Ustadların sənət bacarığını ortaya qoymaq baxımından təcnislər xüsusi istedad tələb edir.

**Sağdan vurdu, soldan çıxdı sağa ləm,
Sağ qoşundu, sol ləşkərdi, sağ ələm,
Nagümanam mən bu dərddən sağalam,
Təbib birdi, dərd minbirdi, yara yüz!
(*Qurbani*)**

Müxəmməs aşiq şeir biçimləri sırasında əruz və heca vəznlərinin üzvi rəbitəsi və misra sayının çoxluğu baxımından seçilən çeşidlərdən olub beşlik deməkdir. Müxəmməsdə hər bənd beş misradan, hər misra isə 16 hecadan ibarət olur. Qafiyələnməsi birinci bənddə a-a-a-a-a, sonrakı bəndlərdə isə b-b-b-b-a şəklində aparılır. Klassik ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələri də bu formadan istifadə etmişlər. Həbib, M.Füzuli, S.Təbrizi, Q.Təbrizi, M.V.Vidadi, M.P.Vaqif, Q.Zakir və s. sənətkarlar əruz vəzninin prinsiplərindən yararlanmaqla bir-birindən maraqlı nümunələr yaratmışlar. Abdalgülablı Valeh, Aşiq Alı, Aşiq Hüseyn Şəmki, Aşiq Ələsgər, Molla Cuma, Hüseyn Bozalqanlı və s. ustadlar sazın ümumi prinsiplərinə müvafiq örnəklər düzüb-qoşmuşlar.

**Canımı qurban eylərəm, bir belə tərlən gözələ,
Hal bilən, şirin gülən, dost, mehriban gözələ,
Boy uca, gərdən mina, zülfü pərişan gözələ,
Dolanır mürği-ruhum, olubdu mehman gözələ,
Xəstəyəm, yalvarıram, həkimi-loğman gözələ.
(*Aşiq Ələsgər*)**

Müxəmməsin cığalı müxəmməs, cığalı qoşayarpaq müxəmməs, gözəlləmə müxəmməs və s. kimi çeşidləri vardır.

Aşıq yaradıcılığında xüsusi ustalıq tələb edən və əruzla hecanın qovuşduğu kimi diqqət çəkən şeir biçimlərindən biri də divanilərdir. Bu şeir biçimində hər bənd dörd misradan, hər misra on beş hecadan ibarətdir. Divanilərdə bənd sayı üç, beş, yeddi və daha çox ola bilər. Qafiyələnmə birinci bənddə a-a-a-a, ikinci və sonrakı bəndlərdə b-b-b-a, c-c-c-a şəkildə aparılır. Sonuncu bənddə müəllif öz adını çəkir.

**Eşqidən kamil olan, xoş iqbalı yüküm,
Dürlü qumaş cəm etmişəm, yaşıldı, aldı yüküm.
Matahın matah olunca, bazarın bazar olsun,
Nə alınmaz, nə satılmaz xeyli zavaldı yüküm.
(*Varxiyanlı Aşıq Məhəmməd*)**

**Qələm qaşın əyməli, qaynar qanım mənim,
Sən tək qədirbilənə peşkəşdi canım mənim,
Heç gözəldə gözü yoxdu, düzü, peymanım mənim,
Gözəllikdə yoxdur sənə söz, qadasın aldığım.
(*Molla Cuma*)**

Aşıq ədəbiyyatında ustadlar divanilərin bir-birindən maraqlı çeşidlərini yaratmışlar.

AŞIQ ŞEİRLƏRİNİN YAZILI POEZİYADA YERİ - klassik ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələrinin mühüm bir qismi aşiq şeiri biçimlərindən öz yaradıcılıqlarında əsaslı şəkildə bəhrələnmişlər. Əhməd Yəsəvidən, Yunis Əmrədən, Şah Qasım Ənvardan, Şah İsmayıl Xətayidən, Məhəmməd Əmanidən başlayan bu ənənə həmişə güclənən istiqamətdə getmişdir. Şah İsmayıl Xətayi dönməndə isə aşiq şeirinin bayatı, gəraylı, varsağı, tənris və s. biçimləri yazılı ədəbiyyat nümayəndələrinin yaradıcılığında daha geniş şəkildə özünə yer alır. Yunis Əmrə şeirlərinin aparıcı xəttini varsağı, gəraylı, qoşma təşkil edir.

**Aşiq odur Haqqı sevə,
Haqq edə dərdinə dəva,
Bizim üçün xeyir-dua,
Qılanlara salam olsun!**

**Aşiq Yunus söylər sözü,
Qan-yaş ilə doldu gözü,
Bilməyən nə bilsin bizi,
Bilənlərə salam olsun!**

(Yunis Əmrə)

Dədə Qorquddan üzü bəri gəlinən yolda aşiq şeir ənənəsi bütün tarixi mərhələlərdə çeşidli əlavələrlə qopuzun və sazın ümumi axarında nizamlanmış və onunla birgə addımlamışdır. Daha doğrusu, əsaslı mükəmməlləşmə prosesi keçirmiş və bu gün gördüyümüz təsnif, bayatı, gəraylı, qoşma, tənris, müxəmməs, müsəddəs və divanilərin klassik nümunələrinin yaran-

ması üçün əsas olmuşdur. Şah İsmayıl Xətayinin şeirində bu milli oyanışın, klassik şeir biçimləri ilə aşıq şeir biçimləri arasında ciddi yaxınlıqla özünü göstərir.

**Xətayi xan arxına,
Əhli ürfan arxına,
Mərifətdən su gəlib
Tökülür can arxına.
(Şah İsmayıl Xətayi)**

**Baxca barın arzular,
Heyva narın arzular,
Dünyada hər nə ki, var,
Öz miqdarın arzular.
(Məhəmməd Əmani)**

**Vəliyəm qanad ilə,
Üz tutdum qan ad ilə,
Xəyalım gedən yerə
Quş uçmaz qanad ilə.
(Molla Vəli Vidadi)**

Bayatı biçimində verdiyimiz bu nümunələr aşıq şeirinin gəraylı, qoşma çeşidlərində də ciddi faktlarla səciyyələnir.

**Bax bu gözəlin oynuna,
Günahın almış boynuna,
Səhərdən aşıq qoynuna
Girən dilbərin quluyam.
(İmadəddin Nəsimi)**

Sabahın olsun mübarək,
Çələbi, bizi unutma.
Salam ilə can verdik,
Çələbi, bizi unutma.
(Şah Qasım Ənvar)

Gövhətrin keçməyən yerdə,
Satma, qardaş, kərəm eylə.
Ləl daşını çay çay daşına,
Qatma, qardaş, kərəm eylə.
(Şah İsmayıl Xətayi)

Klassik ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələrinin hətta elə qəzəlləri vardır ki, onlar bir istiqamətdə daxili bölgü ilə gəraylı biçimi tərzini xatırladır. Məhəmməd Füzulinin məşhur “Məni candan usandırdı” misrası ilə başlayan qəzəli bunun tipik nümunəsidir.

**Məni candan usandırdı,
Cəfadən yar usanmazmı?
Fələklər yandı ahımdan,
Muradım şəmi yanmazmı?**

**Qənim pünhan tutardım mən,
Dedilər yarə qıl rövşən.
Desəm ol bivəfa bilmən,
İnanarmı, inanmazmı?**

(Məhəmməd Füzuli)

Yazılı ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələrinin aşıq şeir biçimlərindən yararlanması XVIII əsrdə M.V.Vidadi, M.P.Vaqiflə yeni sferaya daxil olur.

Artıq aşıq şeiri biçimlərindən yararlanma ədəbiyyatın aparıcı xəttini müəyyənləşdirir. XVIII əsrin Vaqif, Vidadi mərhələsi kimi səciyyələnməsinin əsas istiqamətlərindən birini məhz aşıq şeiri biçimində mükəmməl nümunələr yaratması təşkil edir. Hətta elə bir yüksəlişlə səciyyələnir ki, ustad sənətkarlar M.P.Vaqifin qoşmalarının təsiri ilə özlərinin ən gözəl şeirlərini yazırlar. Aşıq Hüseyn Şəmkirolinin, Xəstə Hasanın, Aşıq Ələsgərin, Aşıq Hüseyn Bozalqanlıının və başqalarının yaradıcılığında bu yaxınlıqları əks etdirən maraqlı nümunələr vardır.

**Hər yetən gözələ gözəl demərəm,
Gözəldə bir qeyri əlamət olur.
Zülf bir yana düşər, gərdən bir yana,
Özün bilməz, bir özgə babət olur.**
(Molla Pənah Vaqif)

**Hər yetən gözələ gözəl demərəm,
Gözəldə gərəkdi işvə-naz ola.
Buxağından ətri-bənövşə gələ,
Qoynu gülşən ola, bahar, yaz ola.**
(Aşıq Ələsgər)

Aşıqların klassik şeir biçimlərindən (müxəmməs, müsəddəs, qəzəl, təxmis, rübai və s) istifadə etməsi və yazılı ədəbiyyatın nümayəndələrinin aşıq şeir biçimlərindən yararlanması tarixin axarında həmişə çoxalan istiqamətdə olmuşdur. Bu bağlantılar XX yüzillikdə S.Vurğunun, O.Sarıvəllinin, H.Arifin, N.Həsənzadənin, M.Arazın, M.Günərin, Z.Yaqubun şəxsində

aparıcı müstəviyə qalxmışdır. Ustad aşıqların yazılı ədəbiyyat nümayəndələrinə vaxtaşırı müraciətləri, onların gəraylı, qoşmalarını repertuarlarında vaxtaşırı səsləndirməsi ciddi bağlantıları ortaya qoyur və aşiq tərzinin yazılı ədəbiyyatda da aparıcılığını təsdiqləyir.

AŞIQ ŞEİRLƏRİNİN YURDU - aşiq şeirlərinin böyük əksəriyyəti müəyyən bir hadisə-əhvalatla bağlı yaranır. Aşiq gördüyü, iştirak etdiyi bir hadisənin, başına gələn bir əhvalatın təsiri ilə düzüb qoşduğu şeirdə həmin hadisə və əhvalata, oradakı ayrı-ayrı məqamlara birbaşa və ya dolayı işarələr edir. Sənətkarın başına gələn əhvalatı və bu əhvalatla bağlı olan şeiri ya onun özü, ya da hadisənin iştirakçıları danışaraq dildən-dilə, eldən-elə yayırlar.

Aşığın sağlığında da bu əhvalata bəzi əlavələr edilərək onun müəyyən qədər dəyişdirilməsi mümkün ola bilər. Ancaq daha çox dəyişiklik və əlavələr, adətən, aşığın sağlığından sonra baş verir. Hadisənin canlı iştirakçısının ölümündən sonra həmin əhvalat tədricən rəvayətləşmə prosesi keçirir. Bəzən onun müxtəlif variantları da meydana gələ bilər. İstər aşığın öz sağlığında, istərsə də onun ölümündən sonrakı dövrdə sözü gedən əhvalat-rəvayətlə bağlı olan şeir ifaçı aşiq tərəfindən məclisdə oxunarkən şeirdən öncə həmin əhvalat-rəvayət danışılır. Hansısa aşiq şeirinin (bəzən də bir neçə şeirin) yaranmasına səbəb olmuş bu tipli əhvalat-rəvayətlər aşiq leksikonunda “yurd” adlanır.

Aşıqlar adətən, şeiri ifa etməmişdən onun bağlı olduğu “yurd”- əhvalatı danışır və ondan sonra ifaya

başlayırlar. Ustad sənətkarların fikrincə, şeirin-sözün yurdu - əhvalatı aydın çatdırıldıqda mətnin məzmunu daha anlaşılıqlı olur. Məsələn, Aşıq Ələsgərin məşhur bir şeiri ilə bağlı aşağıdakı yığcam rəvayət həmin qoşmanın yurdu sayıla bilər: “Rəvayətə görə, Zeynal adlı bir kişinin çox dilli, həyasız arvadı, bir fərsiz oğlu, bir bəd xasiyyət atı və çox mərifətli bir qızı varmış. Zeynal kişinin evində qonaq olan Aşıq Ələsgər vəziyyəti biləndən sonra bu qoşmanı demişdir. Şeirin axırını misralarında adı işarələnən “biri “kafdı”, biri “lamdı”, biri “sad” hərflərinin cəmi “Gilas” oxunur ki, bu da Zeynal kişinin həmin alicənab qızının adıdır:

**Bu dünyada üç şey başa bələdi,
Yaman oğul, yaman arvad, yaman at.
İstəyirsən qurtarasan əlindən,
Birin boşla, birin boşa, birin sat.**

**Ov keçdi bərədən, ata bilməzsən.
Uçdu getdi əldən, tuta bilməzsən,
Yerisən, yüyürsən, çata bilməzsən,
Görürsən ki, baxtın yatdı, sən də yat.**

**Qılma Ələsgəri mərhumi-didar,
Tərəhhüm et mənə bir busə, ey yar!
İsmin üç hərf ilə eylərəm aşkar:
Biri “kaf”dı, biri “lam”dı, biri “sat”.**
(Aşıq Ələsgər)

ATALAR SÖZÜ – uzun həyat təcrübəsinin yekunlaşdırıcı müdrik qənaətlərini yığcam və tutumlu şəkildə ifadə edən rəmzi-məcəzi el deyimləri. Ozan-aşıq məclislərində bu səpkidən olan müdrik kəlamlara, aforizmlərə geniş yer verilir. Öyüd-nəsihət məzmununda söhbətlər eləyən el sənətkarı yeri gəldikdə ən müxtəlif atalar sözlərini, məsəlləri misal gətirərək öz fikrini daha da qüvvətləndirir. Dədə Qorqud dilindən deyilən müdrik kəlamların bir çoxu bu gün də el-elat danışığında öz işləkliyini qoruyur:

**Allah-allah deməyincə işlər önməz.
Qadir Tanrı verməyincə ər bayınmaz.
Əzəldən yazılmasa qul başına qəza gəlməz.
Ölən adam dirilməz.
Çıxan can geri gəlməz.**

***

**Ulaşıban sular daşsa dəniz dolmaz,
Təkəbbürlük eyləyəni Tanrı sevməz.
Könlün yuca tutan ər də dövlət olmaz.
Yad oğulu saxlamaqla oğul olmaz
Böyüyəndə salur gedər, gördüm deməz.
Kül təpəcik olmaz.
Əski pambuq bez olmaz,
Qarı düşmən dost olmaz.
Qaraqoça qıymayınca yol alınmaz.
Qara polad üz qılınıcı çalmanınca qırım dönməz.**

**Ər malına qıymayınca adı çıxmaz.
Qız anadan görməyincə öyüd almaz.
Oğul atadan görməyincə süfrə salmaz.
Oğul atanın yetiridir,
İki gözünün biridir.**

(Dədə Qorqud)

El bayatısında:

**Gözəl alma,
Gözəldir gözəl alma.
Əsil al, çirkin olsun,
Bədəsil gözəl alma.**

XVI əsr Şah İsmayıl Xətayinin bayatısında:

**Xətayi işin düşər,
Gəlib-gedişin düşər.
Dişləmə çiy loxmanı,
Yerinə dişin düşər.**

XVII əsrin Sarı Aşıq bayatısında:

**Aşığam, yüz hasarı,
Qalanın yüz hasarı.
Mərdin bir əl gölgəsi,
Namərdin yüz hasarı.**

Aşıq poeziyasında bu qəbildən olan atalar sözləri ilə yanaşı, ustad sənətkarların özlərinin söylədikləri

müdrük xalq deyimlərini də görmək mümkündür. Bu cəhət daha çox klassik aşuqların düzüb qoşduqları ustadnamələrdə özünü göstərir. Abbas Tufarqanlıın:

**Yulgun cuşa gəlməz, köpük yağ olmaz,
Söyüd bar gətirməz - bağca-bağ olmaz.
Zibil təpə olmaz, küllük dağ olmaz,
Yel əsəndə alçaqlara yendirər –
(*Abbas Tufarqanlı*)**

ustadnaməsindəki xalq müdrüklüyü də Dədə Qorqud ənənəsinin davamıdır.

ATIŞMA – Anadolu aşuqlığında, eləcə də qazax və qırğız jırav və jırçılarında iki və ya daha çox aşuğın (jırav və jırçının) biri-biri ilə zarafat-əyləncə tərzindəki bəmərə ovqatlı deyişməsi. Bu deyilən poetik ənənə qazax və qırğızlarda “aytışpa” şəklindədir. Atışan-deyişən aşuqlar saz çalaraq söylədikləri şeirlərlə (əsasən, gəralı və qoşmalarla) özlərinin qarşı tərəfdən üstün olduqlarını vurğulayar, qarşı tərəfi isə məzəli deyim və bənzətmələrlə zəif göstərməyə çalışırlar.

Atışma-deyişmə məclisləri, əsasən, əyləncə, xoş əhval yaratmaq məqsədilə qurulduğundan buraya cəm olan saz-söz sənətkarları biri-birini bağlamaq, məğlub etmək məqsədi güdməzlər. Atışmanın gedişatında hansı aşuğın daha tutarlı bənzətmələr, qafiyə və bəmərə deyimlər işlətməsi tamaşaçı-dinləyicilərin rəğbət dolu alqışlarından bəlli olar. Atışma-deyişmə məclisində iki və ya daha çox iştirakçı ola bilər.

Yarım saatdan bir neçə saata qədər çəkən atışma məclisinin sonunda qarşılaşan aşıqlar biri-birinə xoş sözlər söyləyərək əl tutub səmimi şəkildə ayrılırlar.

Atışma-deyişmə ənənəsi Anadolu aşıqlığında və qazax-qırğız arealında bu gün də qorunur.

Azərbaycan folklor arealında zarafat-əyləncə səciyyəsi daşıyan və əsasən də Abşeron bölgəsində daha çox nəzərə çarpan meyxana deyişmə - yarışmaları da bir sıra özəllikləri ilə qazax-qırğız atışmalarını və Anadolu aşıqlarının atışmalarını xatırladır.

Yarani:

**İki aşıq ilə çıxdım meydana,
Çiçək qurusuna bənzətdim səni.
Mənim İhsaniyə hər saygım vardır,
Suyun durusuna bənzətdim səni.**

Tanrıqulu:

**İnsan kimi gördüm burada bir an,
Cinlər pərisinə bənzətdim səni.
Gecə-gündüz durdum Haqqa yalvardım,
Dizin dərisinə bənzətdim səni.**

İhsani

**Dinlə sözlərimi Aşıq Yarani,
Davar sürüsünə bənzətdim səni.
Bilirəm ustada demişsin hilə,
Pazu irisinə bənzətdim səni.**

Yarani:

Bişirənlər yeməyini dadarmış,
Sevən sevdiyinə canın adarmış,
Sürü dedin, onu çoban güdərmiş
Onun birisinə bənzətdim səni.

Tanrıqulu:

Əgər usta isən ustanı tanı,
Vəlvələyə verdim mən də dörd yanı,
Hörümçəyə bənzər Mövlut İhsani
Taxta qurusuna bənzətdim səni.

İhsani:

Ey Cengiz Yarani, nədir amanın,
Əcəb aşılıqda varımı gümanın,
Bəzi tənhalarda çıxar dumanın
Soba borusuna bənzətdim səni.

Qazax və qırğız aytışları ilə bağlı daha geniş
bilgi üçün **bax: aytışpa.**

AYAQLI TƏCNİS – təcnisin çoxsaylı çeşidlərindən biri. Əlamətlərinə görə ayaqlı qoşmanı xatırladır. (**bax: qoşma.**) Əsas fərq buradakı bəndlərin cinas qafiyədən qurulmasıdır. Bu şeir şəklində adi, saya təcnisin hər bəndindən sonraya beş hecalı bir yarım misra əlavə olunur. Bu yarım misra təcnis bəndinin sonuncu misrası ilə qafiyə olmalıdır. Bənd sonlarındakı misraların və əlavə olunan yarım misradakı qafiyənin cinas olması şərt deyildir. Aşıq poeziyasında bir adı da «müstəzad təcnis» olan ayaqlı təcnisə aid örnəklərin

sayı elə də çox deyildir. Aşıq Ələsgərin yaratdığı ayaqlı təcnisdən örnək:

**Bir xoş günü əvəz min aya billəm,
Boyun nəqqaş çəkib Minaya billəm.
Pirim dərşim verib min ayə billəm,
Bir sözünə min söz deyim, dəsbədəs,
Sən eylə həvəs.**

**Mən dərđliyəm, mən ağlaram, bu da ağlar,
Eşq ucundan sinəmdə var bu dağlar,
Bir tərđanam ovlağımda bu dağlar,
Sənsən şahı-zərzər, şikarın məkəs,
Hökmün kəsakəs.**

**Aşıq gərək bu meydanda bir qala,
Eşq ocağın bir ətəklə, bir qala!
Ələsgərđi Xeybər kimi bir qala,
Bacara bilməzsən, danışma əbəs,
Dur yerində pəs!**

Mikayıl Azafının yaratdığı ayaqlı təcnis örnəyi:

**Könül, həmdəm olma namərd alçağa,
Üzü gülər, daldan vurar, ay aman.
Tarixləri fəsil-fəsil maraqla,
Nələr deyir çərxi-dövran, ay aman.
Hər zaman-zaman.**

**Kişi odur, halal çörək qazana,
Əlin uzatmaya özgə qazana.**

**Yüz min lənət dostu quyu qazana,
Yaman yaman olar, yaman, ay aman.
Hər zaman-zaman.**

**Azaflıyam, doğru mən düzdən düzəm,
İnci söz kəlamı mən düzdən düzəm,
Torpağam, səhrayam mən, düzdən düzəm,
Səmayam, ulduzam, Günəş, Ayam, an.
Hər zaman-zaman.**

AYTISPA – Qazax və qırğızlarda jırşılardan mahnı yarışması. «Aytısqa» – ayıtmaq – demək, söyləmək, oxumaq mənasını ifadə edir. Bu yarışma iki cür gerçəkləşir. Birincisi mahnı-duetlərdir ki, bu deyişmələr, adətən, lirik-aşıqanə xarakterdə olur və daha çox qız və oğlanın məhəbbət etiraflarını əks etdirən poetik mətnlər üzərində qurulur. İkinci qisim aytısqa yarışmaları isə usta jırşılar arasında öz sənətkarlıq məharətini, çalıb-oxumaq, bədahətən şeir söyləmək qabiliyyətini nümayiş etdirmək məqsədilə keçirilir. Belə müsabiqələr daha çox bayram günlərində, şadlıq toplanmalarında təşkil olunur.

Öz dombraları ilə deyişmə-aytıs meydanına çıxan usta jırşılar həm çalğı, həm də oxu ifaçılığı ilə bir-birinin məharətini sınağa çəkirlər. Burada hansı jırşının daha zəngin repertuar yükünə malik olması, səs effektinin təsirlilik dərəcəsi, çalğı keyfiyyəti, improvizə qabiliyyəti və s. kimi incə sənətkarlıq nüanslarına xüsusi diqqət yetirilir. Zil və şaqraq səslə oxuyanlara daha çox üstünlük verildiyindən hər iki tərəf zil havalar çalıb-oxuyaraq qarşı tərəf üzərində

öz üstünlüyünü göstərməyə çalışır. Kempirbayın, Kekminbayın, Şojenin, Maykotun, Cambulun, Gülmambetin aytışları akınlar arasında geniş yayılmışdır.

Gülmambet:

**Hamı məni qəbul edib eşitsin,
Gülmambetəm kulan-ayan adımdır,
Ürəyimdən gələn sözü dinləyin,
Siz ey alban, dövlət qövmü olanlar.**

Cambul:

**Əcəb çasır, qızırsan Gülmambet,
Yaman özündən çıxırsan Gülmambet,
Bilirsən gücümü – nəyə qadirəm,
Səni sıxaram canından çıxar şirən,
Mən özümə daim nəzarətdəyəm,
Mübarizəm qurtarmaz - sənirləyəm.**

XIX yüzillikdə akın qızlar da (Rıscan, Manat, Günbala, Təbiyə v b.) aytıs yarışlarında iştirak etmiş və öz bacarıqları ilə xalq arasında xüsusi ad-san qazanmışlar.

BADƏ – haqq aşıqlarına və dastan qəhrəmanlarına rüyada müqəddəslərin əli ilə ərməğan olunan rəmzi-məcəzi içki. İnanışa görə, üzərində ilahi aləmin nəzəri olan gənc bir adam (yetim bir oğlan, çoban, tacir oğlu, əkinçi və s.) yatıb yuxuya gedir və rüyada ağ libaslı dərviş, Xızır və ya Həzrət Əli ona mey dolu badə təklif edir. Gənc adam əvvəlcə badədən imtina edib onun haram buyrulduğunu bildirir. Badə verən onu

inandırır ki, bu, haram badələrdən deyildir. Gənc badəni içdikdən sonra badə verən müqəddəs ona haqq aşığılı verildiyini söyləyib qeyb olur. Gənc oğlan yuxudan ayılıb özünün başqa bir adama çevrildiyini görür. O, bədahətən söz demək, saz çalmaq, qayıbdan xəbər söyləmək istedadı qazanır. Beləcə, haqq aşığına çevrilir və ona verilmiş butanın arxasınca yollanır. Abbas Tufarqanlı:

**Çərxi-fələk badəsindən
İçib sərxoş olan könlüm –**

misralarında haqq aşığına içirilən «badə»nin rəmzi anlamından söz açır.

Badə içirilmiş aşıqlar və qəhrəmanlar yenilməz olur, ilahi aləm, haqq dərğahı tərəfindən himayə edildikləri üçün onlara xəttər yetirmək mümkün olmur, bütün çətinliklərdən, ağır sınaqlardan çıxıb bilirlər. Onlar özlərinin qeyri-adi bilicilik və görücülük qabiliyyətləri ilə heyrət doğururlar. İlahi aləmlə mediativ əlaqələri olduğu üçün bir çox hadisələr onlara qabaqcadan “əyan” olur.

Adətən, xüsusi seçilmiş bir gəncə rüyada ağ libaslı nurani dərviş, Həzrət Əli və ya Xızır peyğəmbər mey dolu badə içirərək haqq aşığılı verir. Anadolu aşığılığında badə içirilmiş aşıqlara “badəli aşıqlar” deyilməsi də bu səbəbdəndir. İlahi mey – “mey-i-mənəvi” ər-məğan olunandan sonra ilahi vergi sahibi olan gənc saz çalmaq, bədahətən söz qoşmaq qabiliyyəti qazanır, qarşısına çıxan bütün maneələri dəf edə bilir. Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Aşıq Ələs-

gər kimi haqq aşıqlarına, rəmzi-məcəzi məhəbbət dastanlarının qəhrəmanlarına (Aşıq Qərib, Novruz, Abdulla, Yetim Aydın və b.) allah vergisi (haqq vergisi) verildiyi xalqın folklor yaddaşında öz əksini tapmışdır.

Məhəbbət dastanlarındakı “badə motivi” daha çox təsəvvüf simvolikası ilə bağlı olduğu halda, qəhrəmanlıq dastanı olan “Koroğlu”da badə içirilməsinin arxaik şəklinin qorunduğu görünür. İslam öncəsinin əski türk mifoloji düşüncəsini ifadə etdiyinə görə, Koroğluya badə kimi Çənlibelin (Tanrı dağının) zirvəsindəki Qoşabulağın sehrli suyu içirilir. Bu səbəbdən də Koroğlu badəli qəhrəman kimi yenilməzlik, şairlik və aşıqlıq statusu daşıyır.

BAĞLAMA (QIFILBƏND) – tarixi aşıqlıq ənənəsində deyişmə gedişatının sonuncu mərhələsidir. Tədqiqatçılar bunu deyişmədə dördüncü mərhələ kimi vurğulayırlar.

Birinci mərhələ - “dəvət”lə adlı-sanlı bir aşığı başqa birisi saz-söz meydanına çağırır. “Əgər aşıq isən bu meydana gəl” şəklində qasiddən şifahi xəbər və ya yazılı namə, məktub göndərir.

İkinci mərhələ “hərbə-zorba” mərhələsi adlanır. Aşıqlar burada qarşı tərəfi qorxudub meydandan qaçırtmaq üçün özlərinin bacarığını, elmini, ifa məharətini nümayiş etdirirlər.

Üçüncü mərhələdə aşıqlar deyişmədə texniki tərəflərə diqqət yetirirlər. Daha doğrusu, bir aşıq hansı rədifdə şeir deyirsə, digəri də həmin rədifi tutur. Burada forma və aşıq havası da eynilə təkrarlanır.

Dördüncü mərhələ artıq ən son mərhələdir. Deyişmələrdə ən maraqlı mərhələ dördüncü mərhələdir. Buna bağlama (qıfılbənd) deyirlər. Burada sənətkarın elmi, yaradıcı istedadı, dini və dünyəvi biliklərə bələdliyi mühüm rol oynayır. Onu da əlavə edək ki, əvvəlki mərhələlərdən fərqli olaraq burada hansısa müəyyənlanmış prinsip gözlənilmir. Bu mərhələnin özünün prinsipləri var ki, bu da deyilən bağlama üzərində nizamın qurulmasıdır. Sənətkar deyilən bağlamayı cavablandırma, açmalıdır. Aşıq yaradıcılığında qıfılbənd-deyişmələrin klassik nümunələri var. Məsələn, Qurbani ilə Dədə Yadiyarın, Abbas Tufarqanlı ilə şəhər aşığılarının, Xəstə Qasımla Ləzgi Əhmədinin, Aşıq Valehlə Zərnigar xanımın deyişmələrindəki qıfılbənd-bağlamalar öz müxtəlifliyi ilə seçilir. Aşıqlar bir-birinin qarşısına xeyli sayda qıfılbənd-bağlama çıxarır. Bir aşıq ona verilmiş qıfılbəndi açdıqda növbəti qıfılbənd-bağlama ilə qarşı tərəfi sınağa çəkmək ixtiyarına sahib olur. Bəzən ilk bağlamadan, bəzən də qıfılbənd-bağlamadan sonra deyişən aşıklardan biri məğlub olur. Qaydaya görə, məğlub olanın sazi əlindən alınır. Bu yarışda ən çox bədahətən şeir deməyi bacaranlar, dərin biliyə malik ustad aşığılar qalib gəlmişlər. Qıfılbənd-bağlamalara daha çox dastanlarda rast gəlinir.

Ləzgi Əhməd

Səndən xəbər alım, ay Dədə Qasım,

O nədir ki, dürlü-dürlü halı var?

Nədən xəlq olundu ərşin ağacı?

O nədir ki, toxunmamış xalı var?

Xəstə Qasım

Sənə cavab verim, ay Ləzgi Əhməd,
Bahardır ki, dürlü-dürlü halı var.
Nurdan xəlq olunmuş ərşin ağacı,
O buluddur toxunmamış xalı var.

Ləzgi Əhməd

O nədir ki, dayanıbdır dayaqsız?
O nədir ki, boyanıbdır boyaqsız?
O nədir ki, doğar əlsiz-ayaqsız,
Üç ay keçər, ayağı var, əli var.

Xəstə Qasım

Göy bir çadır, dayanıbdır dayaqsız,
Ayla gündür boyanıbdır boyaqsız,
Qurbağadır doğar əlsiz, ayaqsız,
Üç ay keçər, ayağı var, əli var.

Ləzgi Əhməd

Ləzgi Əhməd deyər, nədir dalalar?
Nə qumaşdır, satan olmaz alalar?
O nədir ki, dimdiyindən balalar?
O nədir ki, qanadında xalı var?

Xəstə Qasım

Xəstə Qasım deyər, yaşıdır dalalar,
O ağıldır satan olmaz alalar,
O buğdadır, dimdiyindən balalar,
Kəpənəkdir, qanadında xalı var.

Yaxud;

Ləzgi Əhməd

Səndən xəbər alım, ay Dədə Qasım,
O nədir ki, bu dünyanı gəzər hey?
Nə kağızdır, mürəkkəbsiz yazılar?
Nə qələmdir, bu dəftəri yazar hey?

Xəstə Qasım

Al cavabın deyim, ay Ləzgi Əhməd,
Aydır, gündür, bu dünyanı gəzər hey!
Könül kağız, mürəkkəbsiz yazılar,
Dil qələmdir, bu dəftəri yazar hey!

Ləzgi Əhməd

O nədir ki, heç gəlmədi imana?
O kimdi ki, heç düşmədi gümana?
O kimdi ki, qəsd elədi insana?
O kimdi ki, oldu candan bezar hey?

Xəstə Qasım

O şeytandır, heç gəlmədi imana,
O münkirdir, heç düşmədi gümana,
Əzraildir, qəsd elədi insana,
Əyyubdur ki, oldu candan bezar hey!

Ləzgi Əhməd

O nədir ki, silinməzdir qarası?
O nədir ki, heç tapılmaz çarası?
Nə qədərdi yerlə göyün arası,
Ləzgi Əhməd bu dəftəri yazar hey!

Xəstə Qasım

**O ürəkdir, silinməzdir qarası,
O ölümdür, heç tapılmaz çarası,
Yüz doxsan min ildir yerlə göyün arası,
Xəstə Qasım o dəftəri pozar hey!**

Xəstə Qasım, Aşıq Hüseyn Şəmki, Aşıq Ələsgər, Hüseyn Bozalqanlı, Növrəs İman, Xəyyat Mirzə kimi ustad sənətkarların dərin məzmunlu qıfılbəndləri aşıq sənətində mühüm yer tutur. Ustad sənətkar Hüseyn Şəmki'nin "Dəyirman" obrazını nəzərdə tutduğu qıfılbənd-bağlamasına diqqət yetirək:

**Bir gün bir heyvanat gördüm, zənbur kimi şan verir,
Xörəyi yük ilə gəlir, nəfəsi duman verir.
Dindirirsən danışmağa, nalə verir asmana,
Nə yerdədi, nə göydədi, sədri üstə yan verir.**

**Bir başı var, bir ayağı, gör neçə damağı var,
İki qolu, bir boğazı, tək bircə dodağı var.
Əyləşibdi bir məqamda, neçə min oylağı var,
Qoy eşitsin, hamı bilsin, hər gələnə nan verir.**

**Gəl biçərə Aşıq Hüseyn, qıl sözünü müxtəsər,
Abi onun bol olanda olur dəli, dəngəsər,
Eşidənlər, fikir verin bu sözümə sərbəsər,
Əgər ki, ağam olmasa, sidqinə güman verir.
(dəyirman)**

Qıfılbəndlər bir sıra əlamətlərinə görə "müəmma"lara bənzəsə də buradakı bağlanmış-kilidlənmiş

bəndlərdə söhbət konkret bir əşya və ya hadisədən gedir, işarə və eyhamlarla həmin əşya və ya hadisənin müəyyən əlamətləri xatırladılsa da, onun əsil adı bəndlər içərisində qıfıllı saxlanılır. Müəmmalarda isə dini-ürfani hadisə və əhvalatlar üstüörtülü işarələrlə soruşulur.

Daha ətraflı bilgi üçün bax: “Müəmma”

BAHARİYYƏ – baharın gəlişini, gözəlliklərini, təbiətin oyanışını, dağların, düzənlərin, bağ-bağçaların al-yaşıla bürünüb canlanmasını tərənnüm edən şeir və ya şeirlər silsiləsi. Bahariyyələr həm klassik divan ədəbiyyatında, həm də ozan-aşıq yaradıcılığında geniş yer tutur. Ustad aşıqların əksəriyyəti yazın gözəlliklərini vəsf edən incə ruhlu bahariyyələr düzüb-qoşmuşlar.

**Başına döndüyüm, ay qəşəng Pəri,
Adətli dərərlər yaz bənövşəni.
Ağ nazik əlinlə dər dəstə bağla,
Tər buxaq altına düz bənövşəni.**

**Tanrı səni xoş camala yetirmiş,
Hüsnün görün aşıq ağlın itirmiş,
Mələklərmi dərmiş, göydən gətirmiş,
Hayıf ki, dəriblər az bənövşəni.**

**Başına döndüyüm, bağa gəl, bağa.
O gözəl hüsnündən bağa nur yağa,
Dərib dəstə-dəstə taxar buxağa,
Bənövşə qız iylər, qız bənövşəni.**

**Qurbani der: könlüm bundan sayrıldı,
Neynəmişəm yarım məndən ayrıldı,
Ayrılıqımı çəkib boynu əyridi,
Heç yerdə görmədim düz bənövşəni.
(*Qurbani*)**

***

**Budur gəldi bahar fəsli,
Dağların lala vaxtıdır.
Açılbdı qızıl güllər,
Bülbülün bala vaxtıdır.**

**Bülbüllər dolanır bağı,
Bir xəlvət eylə otağı,
Sənə qurban olum saqi,
Mey ver, piyalə vaxtıdır.**

**Mən Abbasam, boyu bəstə,
Dərdindən olmuşam xəstə,
Al başımı dizin üstə,
Çal yataq, layla vaxtıdır.
(*Abbas Tufarqanlı*)**

***

**Gözəllər seyrangahısan,
Görüm səni var ol, yaylaq!
Açılsın gülün, nərgizin,
Təzə mürğüzar ol, yaylaq!**

**Gözüm qaldı siyah teldə,
Bülbül öldü meyli güldə,
Kimsənəm yox qürbət eldə,
Sən mənə qəm xar ol, yaylaq!**

**Mən səni görəndən bəri,
Sinəm oldu qəm dəftəri.
Öldür Aşiq Ələsgəri,
Özün günahkar ol, yaylaq!**
(Aşiq Ələsgər)

Aşiq bahariyyələri böyük əksəriyyətlə gözəlləmə səciyyəsi daşıyır və şux ovqat ifadə edən saz havalarının müşayiəti ilə oxunur.

BAYATI – qafiyə sistemi *aaba* prinsipi ilə qurulan dörd misralı və hər misrası yeddi hecadan ibarət olan şeir şəkli. İlk-arxaik şeir biçimlərindən biri olduğu üçün bu şeir qəlibi təkcə Azərbaycan xalq ədəbiyyatında deyil, bütövlükdə türk folklor etnoqrafiyasında geniş yayılmış formalardandır. Ayrı-ayrı türk xalqlarında **mani, xoyrat, yır, jır, aydım, çınq, aşulə, aytıs, sarınq, koşuq** və s. bu qəbildən olan regional adlar altında tanınan həmin şeir qəlibi Azərbaycan folklor arealında “bayatı” adlanır.

“Bayatı” söz-termininin tarixi-semantik məzmunu filoloji fikirdə, əsasən, üç istiqamətdə şərh olunmuşdur. Birinci mülahizəyə görə, bu ad “köhnə, əski” anlamı verən “boyat” (məsələn, “boyat çörək”) kəlməsinə bağlıdır (İ.Hikmət, F.Köçərli).

İrəli sürülən ikinci mülahizəyə görə, “Bayat” totem adıdır (Ə.Dəmirçizadə, M.Təhmasib). Bu şeir qəlibi guya “Bayat” adlı totemin şərəfinə yaradılmış və ona (“Bayat”a) xitabən söylənmişdir.

“Bayatı” ad-termininin mənşəyi ilə bağlı üçüncü mülahizə ondan ibarətdir ki, bu şeir şəklinin adı oğuz tayfasına məxsus boylardan birinin – “bayat” boyunun-qəbiləsinin adından götürülmüşdür (F.Köprülü, Ə.Abid, S.Mümtaz, M.Qasımlı). Folklorşünaslıqda daha çox üstünlük verilən bu mülahizə tərəfdarlarının yekdil fikrinə görə, “bayatı” – Bayat tayfasına məxsus şeir, nəğmə, mahnı anlamı kəsb edir. Burada tariximədəni gerçəkliyə uyğunluq çoxdur.

Bu gün Azərbaycan folklor arealında “bayatı” adı altında fəaliyyət göstərən folklor şeiri örnəklərinin heç də hamısı sırf Azərbaycan ağız ədəbiyyatına məxsus deyildir. Azərbaycan folklor söyləyicilərinin repertuarında olan yüzlərlə bayatı eyni poetik mətn halında, yaxud da onun çox cüzi variant fərqi ilə başqa türk xalqlarının folklor söyləyicisinin repertuarında da (**mani, aydım, yır, çınq, aşulə, aytıs, koşuq və s. adlarla**) mövcuddur. Bu baxımdan Azərbaycan bayatılarının, məsələn, Anadolu və qaqauz maniləri, İraq-türkmən xoryatları, kumuk yırları, türkmən aydımları, özbək koşuqları ilə çox sayda səsleşmə məqamları və üst-üstə düşmə halları nəzərə çarpır.

Bayatı yaradıcılığında Azərbaycan toponimikasına, xüsusən də yer-yurd, el-oba, elat, mahal adlarına fəal şəkildə müraciət olunması da regional atributları gücləndirmişdir. Təbriz, Gəncə, Şirvan, Dərbənd, Qarabağ, Ordubad, Mərənd, Salmas, Xoy, Əhər, Ma-

rağa, Savalan, Qoşqar, Kəpəz, Şahdağ, Araz, Həkəri, Arpaçay və s. bu sıradan yüzlərlə yer-yurd, çay, dağ adları olduqca çox sayda bayatının poetik strukturunda yer almışdır.

**Burdan uzaq Gəncədi,
Gülü pəncə-pəncədi.
Ölüm allah əmridi,
Ayrılıq işgəncədi.**

**Mən aşiq Ordubada,
Yol gedir Ordubada.
Sərkərdə qoçaq olsa
Heç verməz ordu bada.**

**Şirvanın yastı yolu,
Su gəldi basdı yolu.
Bir gedənim gəlmədi
Görən kim kəsdi yolu.**

**Əzizim oda salmaz,
O Xoydu, o da Salmas.
Heç bəndə mənim kimi
Özünü oda salmaz.**

**Su gəlib bəndə dəyər,
Gümüş kəməndə dəyər.
Sənin bir kəlmə sözün
Cəmi Dərbəndə dəyər.**

**Qar yağdı dizə kimi,
Burdan Təbrizə kimi.
Allah muradın versin
Gələn Novruza kimi.**

**Arazi ayırdılar,
Qaninan doyurdular.
Mən səndən ayrılmazdım,
Zorunan ayırdılar.**

**Qarabağda talan var,
Zülfün üzə salan var.
Gözüm yollarda qalıb,
Nə gedən, nə gələn var.**

Bayatı heç də bütün vəziyyətlərdə deyil, müəyyən bir lirik-psixoloji şəraitdə məxsusi bir melodik avazla, əksər hallarda uca səslə və daha çox yanıqlı tərzdə ifa olunur. Mətnin hansı əhvalla (dərd, nisgil, ayrılıq izzirabı, sevgi göynərtisi, vətən, ata, ana, bacı, qardaş, yar həsrəti ilə), hansı coğrafi şəraitdə (dağ, aran, meşəlik, çay qırağı, çöllük, bağ-bağça içi, yol qırağı), ilin hansı çağında (yaz, yay, qış, payız), kimlərin əhatəsində (cavanlar, qocalar, qız-gəlinlər, qohumlar, dərddilər, yadlar) və nə münasibətlə söylənilməsi bayatının həqiqi və bütöv folklor görkəmi üçün çox mühüm şərtidir. Söyləyici öz vəziyyətinə və əhvalına uyğun olaraq bayatının ənənəvi mətnindəki bəzi sözləri və ya misranı dəyişdirə bilər. Bütün bunlar göstərir ki, bayatı melopoetik kompleks təşkil edir. Poetik mətni lirik-psixoloji situasiyadakı melodik-

avazlı ifası ilə bir yerdə, qovuşuq halında götürmədən sözügedən örnəyin gerçək folklor həyatının dolğun təqdimini vermək mümkün deyildir.

Bayatının avazlı söylənişi, melodik ahənglə ifa olunması onun folklor şeiri kimi çox-çox qədimlərdən baş alıb gəldiyini göstərir. Çünki əski çağlarda türk folklor şeiri musiqi alətinin iştirakı olmadan ifa edilir – melodik avazla oxunurdu. Musiqi ifanın – söylənişin özündə şeiri oxuyanın səsi vasitəsilə yaradılırdı. Bu zaman ifaçı səsinin melodik ahəngi poetik mətnlə qovuşuq-sintez halında ortaya çıxırdı. Sözügedən ibtidai mərhələdə şeirlə mahnı arasında ayrıntı yox idi, buna görə də onlar hələlik bir-birindən fərqlənmirdi.

“Bayatı” anlayışının poetik mətndən başqa melodiya, avaz, harmoniya anlamı kəsb etməsi sonrakı sivilizasiya irəliləyiş boyunca bu ada mədəni çevrənin digər istiqamətlərində, xüsusən də musiqidə rast gəlmək imkanı yaratmışdır. “Çoban bayatı” saz havasının, “Bayatı Şiraz”, “Bayatı İsfahan”, “Bayatı Qacar”, “Bayatı türk”, “Bayatı kürd” muğamlarının adında yer alan “bayatı” komponenti “melodiya, musiqi, avaz biçimi”, “oxu tərzini” anlamındadır.

“Mən aşiq”, “Əzizinəm”, “Eləmi” sırasından olan ön qəliblərlə başlayan bayatların böyük əksəriyyəti el yaradıcılığının məhsuludur. Doğrudur, hər hansı bir folklor örnəyi, şübhəsiz ki, ilk öncə kimsə bir nəfər tərəfindən yaradılır, sonra həmin nümunə dildən-dilə, eldən-elə gəzib dolaşaraq tədricən müəyyən dəyişikliklərə uğrayır, arınır, durulur, cilalanır və son nəticədə bir adamın yox, bütöv xalqın yaradıcılığına

çevrilir, müəlliflik hüququ xalqa məxsus olduqdan sonra isə poetik mətn folklor statusu alır.

**Əzizinəm, gül əllər,
Ağ biləklər, gül əllər.
Dəryaca ağın olsa,
Yoxsul olsan gülərlər.**

**Əzizim, dağda nə var,
Quru budaqda nə var?
Məcnun xəyallı könlüm,
Leylisiz dağda nə var?!**

**Mən aşıq bağım ağlar,
Basma yarpağım ağlar.
Sağam, özüm ağlaram,
Ölsəm, torpağım ağlar.**

**Eləmi keçdi məndən,
Çay gəldi keçdi məndən.
Mən mərdin körpüsüyüm,
Namərd də keçdi məndən.**

**Eləmi gəmi gəldi,
Gedib genəmi gəldi.
Qanlar axıt, gözlərim –
Ayrılıq dəmi gəldi.**

Aşıq ifaçılığında bayatılardan böyük əksəriyyətdə “Çoban bayatı” saz havasında və “Şikəstə” havalar silsiləsində istifadə olunur. Bir sıra şeir şəkillərinin

(cığalı qoşma, cığalı təcnis, cığalı müxəmməs) yaranmasında da bayatı qəlibi həlledici rol oynayır. On birlik ölçüsünə oxunan saz havalarında (“Dilqəmi”, “Kərəm şikəstəsi”, “Dərvişi”, “Ağır şərili”, “Ruhani” və s.) bəndlərarası keçid kimi də yedək-bayatılara müraciət olunur. **(Bax: bayatı-yedəklər).**

Bayatı biçiminin Azərbaycan folklor arealındakı tarixi aktivliyini əks etdirən əlamətlər cərgəsində kütləvi anonim bayatı yaradıcılığı ilə bərabər, ayrı-ayrı bayatı ustadlarının bu sahədəki məhsuldar ədəbi fəaliyyəti də qeyd olunmalıdır. XVII yüzilliyin sənətkarları olan Sarı Aşıq və Lələnin yaratdıqları bayatılar bədii ümumiləşdirmə gücünə, poetik kamilliyinə görə bu janrın klassik örnəkləri sayıla bilər.

Sarı Aşıq:

**Qarşıda yaxşı bağlar,
Meyvəli, yaxşı bağlar.
Aşığın sınıq könlün
Bağlasa, Yaxşı bağlar.**

**Zülfün suda mar kimi,
Oynar su damar kimi.
Sızıldatdın Aşığı,
Yağa su damar kimi.**

**Aşığın baxtı yarım,
Neyləsin, baxtı yarım.
Üzündə göz izi var,
Sənə kim baxdı, yarım?!**

Aşıq, yaxşıya məndən,
Dürrün yaxşı Yəməndən.
Salam-dua, təmənnə
Apar Yaxşıya məndən.

Mən aşıq, tər sinə qoy,
Tər təni tər sinə qoy.
Yaxşının qibləsinə,
Aşığı tərsinə qoy.

Aşığam, səksən ayat,
Oxurlar səksən ayat.
Əzrayıl qonaqlı canım,
Səksənə-səksənə yat.

Qarşıda yaxşı yollar,
Getməyə yaxşı yollar.
Aşığa can dərmanı
Yollasa, Yaxşı yollar –

Aşıq yaxşıdan gözlər,
Mürkün yaxşı dən gözlər,
Baxdıqca ürək yanar,
Doymaz Yaxşıdan gözlər.

Lələ:

Eləmi Lələ məni,
Bük məni, bələ məni.
Bəlkə yar ətri gəldi –
Apar qoy yerə məni.

**Bostanı xan apardı,
Yan gəldi, yan apardı.
Yarı ağlar görüncə
Lələni qan apardı.**

**Qəribi qurd ağlar,
Çək qılıncı vur, dağlar.
Olub Məcnun misallı,
Lələ köçüb, yurd ağlar.**

**Lələnin dünyası nə,
Aldanma dünyasına,
Dünya mənim deyənin,
Getmişdim dün yasına.**

**Lələ bir kümə tikdi,
Ağzını günə tikdi.
İçinin sahibi yox,
Kim bilsin kimə tikdi?**

**Aman ahı Lələnin,
Qibləgahı Lələnin.
Ya gec tutar, tez tutar,
Bir gün ahı Lələnin.**

Yazılı ədəbiyyat nümayəndələri də zaman-zaman bu janra müraciət etmişlər. Şah İsmayıl Xətayi, Məhəmməd Əmani, Molla Vəli Vidadi və başqa klassiklər neçə-neçə unudulmaz bayatı qələmə almışlar:

Şah İsmayıl Xətayi:

**Xətayi, işin düşər,
Gəlib-gedişin düşər.
Dişləmə çiy loxmanı,
Yerinə dişin düşər.**

**Xətayi, al çağında,
Haqq könül alçağında.
Min Kəbədən yeyrəkdir,
Bir könül al çağında.**

Molla Vəli Vidadi:

**Şam yanar a yağ ilə,
Gəl, gözüm, əyağilə.
Gəldi Vəli başına
Gəlməyən ay ağıla.**

**Vəliyəm qanad ilə,
Üz tutdum qan adilə.
Xəyalım gedən yerə
Quş uçmaz qanadilə.**

Azərbaycan bayatlarının mənşəyi, janr təsnifatı, poetik özünəməxsusluğu, dil və üslub keyfiyyətləri ilə bağlı Ə.Abid, Y.V.Çəmənzəminli, S.Mümtaz, B.Behcət, İ.Hikmət, F.Köprülü, F.Köçərli, M.Təhmasib, Ə.Dəmirçizadə, V.Vəliyev, P.Əfəndiyev, M.Həkimov, İ.Abbaslı, M.Qasımlı, M.Əliyev, A.Hacıyev, M.Fərzanə, A.Əliyev və başqa tədqiqatçıların çeşidli

yönlərdən apardıqları araşdırmalar öz elmi-nəzəri dəyəri ilə seçilir.

BAYATI-BAĞLAMA – aşıqların, söz xiridarlarının hazırcavablığını yoxlamaq məqsədilə bayatı şəklində onlara verilən çətin sorğu. Adətən, cavabı az qala mümkün olmayan həmin sorğuya aşıq elə onun özünə bənzər bir şərt qoymaqla cavab verir. Məsələn, aşıqdan soruşulur:

**Hənəkdi, ha hənəkdi,
Xalın bənək-bənəkdi.
Aşıq, cavab verginən
Araz neçə sənəkdi?**

Aşıq hazırcavablıqla:

**Hənəkdi, ha hənəkdi,
Xalın bənək-bənəkdi.
Arazı saxlagınan,
Ölçüm neçə sənəkdi –**

şərtini qoyur və cavabsız sorğudan qurtula bilir.

Bayatı-bağlamalar, əsasən, deyişmə şəklində qurulur və ümumi mətn sual-bayatı və cavab-bayatıdan ibarət olur. Sarı Aşıq, Xəstə Qasım, Molla Cümə və başqa aşıqların bayatı-bağlamalarla sınağa çəkilməsi, onların isə həmin sorğuları ustalıqla cavablandırması barədə çoxsaylı rəvayətlər mövcuddur.

BAYATI-TAPMACA – müəyyən bir əşya və ya məfhumun bir və ya bir neçə əlamətinin bayatı daxilində üstüörtülü şəkildə təsvir olunması və onun nə olduğuna cavab istəməsi. Bayatı-bağlamadan fərqli olaraq bayatı-tapmacada cavab bayatı ilə yanaşı, adi sözlə də verilir:

**Aşıq eldən yuxarı,
Şana teldən yuxarı.
Aşıq bir “quş” görübdü
Dizi beldən yuxarı.**

Açması “çəyirtkə” olan bu bayatı – tapmacaya adi sözlə cavab vermək yetərli sayılır. Bəzi hallarda tapmacanın həm sual, həm də cavab tərəfi bayatı qəlibi üzərində qurulur:

**Bayağıdı, bayağı,
Uçar quşlar sayağı.
Aşıq bir şey görübdü,
Təpəsində ayağı.**

Cavab:

**Bayağıdı, bayağı,
Uçar quşlar sayağı.
Yarasadı gördüyün,
Təpəsində ayağı.**

Bayatı-tapmacalar bəzən, sadəcə olaraq, qarşı tərəfi çaşdırmaq və dolaşığa salmaq məqsədi daşıyır:

**Qəmər hey,
At belində kəmər hey.
Göydə bir qulun gördüm,
Anasını əmər hey.**

Burada çaşdırıcı əlamət “göydə” sözü ilə bağlıdır. Əslində, “göydə” ifadəsi “səmada” deyil, “göylükdə”, “göy otluqda” mənasında işlədilmişdir.

Bayatı-tarpmacalar böyük əksəriyyətlə aşuqlar tərəfindən yaradılsa da, daha çox uşaqlar arasında geniş yayılmışdır.

BAYATI YEDƏKLƏR – aşuq oxumasının yardımcı poetik mətnləri içərisində cığa-yedəklərin də xüsusi yeri vardır. Gül qafiyə və şırğalar kimi şığa-yedəklər də aşuq ifasının təsir qüvvəsini gücləndirməyə xidmət etməklə yanaşı, eyni zamanda oxu materialı ilə havacat arasındakı boşluğu doldurub ifa prosesini tənzimləməkdir. Cığa-yedəklər bayatılardan ibarət olur. Cığalı təcnilərdəki cığaları – bayatıları aşuqlar öz aralarında “cığa-yedəklər” adlandırırlar. Cığa bəzək, yaraşuq anlamı daşıyır. Molla Pənah Vaqifin:

**Ucu tər cığalı siyah tellərin,
Hərdən tamaşası hayıf ki, yoxdur-**

misrasındakı “cığa” sözü də həmin semantik tutumu özündə əks etdirir.

Digər cığalardan fərqli olaraq yedək-cığalar yalnız oxu zamanı ortaya çıxır və bunlar ifaçı aşuğın öz zövqünə uyğun bəyənilib seçdiyi bayatılardır. Bəllidir ki, aşuq şeirindəki digər cığalar, məsələn, cığalı təcnilər, cığalı müxəmməs və s. şeir müəlifinin öz yaradıcılıq

məhsuludur və qafiyə baxımından tərkibinə daxil olduğu şeirin bədii sistemi ilə uzlaşmalıdır, cığalı təcnislərdə isə bu uzlaşma həm də cinaslı şəkildə qurulmalıdır. Halbuki, yedək-cığalardan bu əlamətlərin heç biri tələb olunmur.

Canlı aşıq ifaçılıq ənənəsindən aydın görünür ki, gül qafiyə və şırğaların çox hissəsi şux, nikbin məzmuna malikdir. Bunun əksinə olaraq yedək-cığalar nisgilli, kədərli, gileyli, həsrətli məzmun yükü daşıyırlar. Mətnlə paralel dayanmaq prinsipindən çıxış edərək yedəklərin kövrək, qəmli, həsrətli aşıq şeirlərinin bənd aralarına daxil olduğunu və həmin tipli də havaya oxunduğunu təbii hesab etmək lazımdır. Kərəm həsrətini ifadə eləyən yanıqlı qoşma bəndinin cığa-yedəyi də həmin mətnin ovqatıyla səsləşən təsirlili el bayatısı olmalıdır.

Borçalı aşıq mühitini təmsil edən mərhum aşıq Hüseyn Saraclı belə cığa-yedəkləri seçib oxumaqla əvəzsiz ustalıq göstərirdi. Unudulmaz sənətkar “Yanıqlı Kərəmi” üstündə:

**Uca dağlar başını qar aldı getdi,
Bayqunun məskənin sar aldı getdi,
Hər kim ki, yar sevdi, yar aldı getdi,
Mənimki də qara gəldi, belə bax –
bəndinə -**
**...ağla qandı,
Gözlərin ağla qandı.
Mən dərdli, sən yaralı,
Görək kim ağlaqandı –
bayatısını;**

Yaxud “Dilqəmi” üstündə
**O qızıl gülləri dərməyən Dilqəm,
Dərib pünhan yerə sərməyən Dilqəm,
Yarı bu dünyada görməyən Dilqəm,
Yarəb, o dünyada görüşərmola?! –**
bəndinə -

**...el yoludu,
Bu gələn el yoludu.
Başımda bulud oynar,
Gözlərim sel yoludu –**

bayatısını uyğun yedək sayırdı və mətnə bu cür əlavə bağ vurarkən onun oxuması çox təsirli alınırdı.

BUTA – İlahi vergi, İlahi pay. Aşıq yaradıcılığında, xüsusən də dastanlarda buta motivi xüsusi bir məzmun kəsb edir. Haqq aşıqlarına və dastan qəhrəmanlarına rəyada müqəddəslərin əli ilə ərməğan olunur və rəmzi-məcəzi içki, badə vasitəsilə reallaşır. İnanışa görə, üzərində ilahi aləmin nəzəri olan gənc bir adam (yetim bir oğlan, çoban, tacir oğlu, əkinçi və s.) yatıb yuxuya gedir və rəyada ağ libaslı dərviş, Xızır və ya Həzrət Əli ona mey dolu badə təklif edir. Gənc adam əvvəlcə badədən imtina edib onun haram buyrulduğunu bildirir. Badə verən onu inandırır ki, bu, haram badələrdən deyildir. Gənc badəni içdikdən sonra badə verən müqəddəs ona haqq aşıqlıyı verildiyini söyləyib qeyb olur. Gənc oğlan yuxudan ayılıb özünün başqa bir adama çevrildiyini görür. O, bədahətən söz demək, saz çalmaq, qayıbdən xəbər söyləmək istedadı qazanır. Beləcə, haqq aşığına çev-

rilir və ona verilmiş butanın arxasınca yollanır. Abbas Tufarqanlı:

**Çərxi-fələk badəsindən
İçib sərxoş olan könlüm –**

misralarında haqq aşığına içirilən «badə»nin rəmzi anlamından söz açır.

Buta verilmiş aşıqlar və qəhrəmanlar yenilməz olur, ilahi aləm, haqq dərgahı tərəfindən himayə edildikləri üçün onlara xətər yetirmək mümkün olmur, bütün çətinliklərdən, ağır sınaqlardan çıxıb bilirlər. Onlar özlərinin qeyri-adi bilicilik və görücülük qabiliyyətləri ilə heyrət doğururlar. İlahi aləmlə mediativ əlaqələri olduğu üçün bir çox hadisələr onlara qabaqcadan “əyan” olur.

Buta motivində aşıqlıq yuxuda ikən Həzrət Əli, nurani dərviş, Xızır, ərənlər, qırxlar piri kimi rəmzi-məcəzi sakral obrazlar vasitəsilə badə içirilərək verilir:

**Yatmışdım, yuxuma gəldi ərənlər,
Qafil, nə yatmışan, oyan, dedilər.
Oyandım, qəflətdən açdım gözüümü,
Al abi-kövsərdən, iç, qan, dedilər.**

**Oyandım qəflətdən, açdım gözüümü,
Ərənlər payinə sürtdüm üzümü,
Dindirdilər haqq söylədim sözümü,
Doxsan min kəlməmə bəyan dedilər.**

**Qurbani, batıbsan qəm dəryasına,
Ovçunun məskəni dağ arxasına,
Bir siyğəl versənə könül pasına,
Aşıqi məşuqə qurban dedilər.
(*Qurbani*)**

Badə içən aşıqlər həm də buta almış olur və öz butalarının arxasınca səfərə yollanırlar:

**Ağalar ağası, ağalar xası,
Ana, Mövlam mənə buta veribdi.
Düldülün sahibi, Qənbər ağası,
Ana, Mövlam mənə buta veribdi.**

**Haca gedər hacıların hacısı,
Bilən olmaz şirin ağzın acısı,
Mənim yarım Məmməd bəyin bacısı,
Ana, Mövlam mənə buta veribdi.**

**Mənim ağam Şahi-Mərdan Əlidi,
Hökm eyləsə düşmən bağrın əridi,
Abbas deyər, yarım adı Pəridi,
Ana, Mövlam mənə buta veribdi.
(*Abbas Tufarqanlı*)**

Vəhdəti-vücuda fəlsəfəsinə bağlı olan bu rəmzi səfər boyu ilahi aləm tərəfindən qorunub himayə olunduqları üçün onlar “haqq aşığı”, “badəli aşığı” “butalı aşığı” sayılırlar. Haqq aşıqları dərin şəriət və təsəvvüf biliciləridirlər. Onlara hər şey öncədən əyan olur, heç bir şəraitdə müşküldə qalmır, bütün çətin sı-

naqlardan çıxır və məğlub olurlar. Təsəvvüf simvolikasının müəyyənləşdirdiyi bu statusa görə, klassik ustad aşıqlardan Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, dastan qəhrəmanlarından isə Aşıq Qərib, Novruz, Seydi, Abdulla, Məsum və başqaları haqq aşıqlarıdır.

Buta almış aşıqlar bütün əziyyətlərə (zəhər quyusuna salınıb sağ çıxır, quldurlara rast gəlib onlardan qurtulur, gözünü bağladıqdarı halda qarşısından keçən adamları adbaad sayır, divarın və ya pərdənin arxasındakı adamın ovcunda gizlətdiyi əşyanı (almanı, narı, üzümü və s.) təsvir edir və adını söyləyir) qatlaşır. Haqq dərgahı, ilahi aləm tərəfindən himayə olunduğu üçün haqq aşığı qarşısına çıxan çətinliklərdən qurtulub özünün arif-məruf olduğunu, bütün səviyyələrdə öz mənəvi-ürfani kamilliyini göstərmiş olur. Maraqlıdır ki, bu mərhələdə haqq aşığı qarşısına çıxan məşhur aşıqları məhz sufi-dərviş simvolikasından istifadə edərək çəş-baş salıb məğlub edir. Bütün sınaq və imtahanlardan qalib, üzüağ çıxan aşıq son olaraq öz butasına yetişmək hüququ qazanır

İlahi eşq badəsi içən haqq aşığı Abbas Tufarqanlı öz rəmzi butasına – Gülgəz Pəriyə çatmaq üçün böyük bir mücadilə sınağından keçir. Nə qədər məşəqqətlər çəksə də, o öz istəyinə yetmək üçün hər cür məhrumiyyətə qatlaşır. Bir haqq aşığı kimi ilahi aləm tərəfindən himayə olunan və qorunan Abbas Tufarqanlı bütün ağır situasiyalardan möcüzəli şəkildə xilas ola bilir. Son olaraq Şah Abbasın qarşısında da özünün haqq aşığı olduğunu sübuta yetirdikdən sonra butasına qovuşmağa nail olur.

CAHANNAMƏ – aşıq ədəbiyyatında diqqəti cəlb edən şeir biçimlərindən biri də cahannamədir. Ustad sənətkarlar zəngin şeir çeşidlərində cahannamə vasitəsilə dünya haqqında təsəvvürlərini, bilgilərini, böyük şəxsiyyətlər, hökmdarlar, şairlər, loğmanlar, müdriklər və s. haqqında olanları şeirə gətirməklə bir növ çağdaşlarına və gələcək nəsillərə öyüd-nəsihət verir və dünya işləri ilə onları tanış edir. Cahannamənin mahiyyətində tarixilik, tarixi hadisələrin, şəxsiyyətlərin diqqətə çatdırılması əsas olur. Adətən, aşıqlar sonu xoşbəxtliklə bitməyən məhəbbət dastanlarında sonda “duvaqqapma-müxəmməs” əvəzinə ustadların məşhur cahannamələrdən birini söyləməklə məclisi tamamlayırlar. “Əsli-Kərəm”, “Yəhya bəy Dilqəm – Dostu xanım” belə dastanlardandır. Xəstə Qasımlı, Aşıq Valehin, Molla Cumanın, Hüseyn Şəmkirolinin, Hüseyn Bozalqanlıının, Dədə Şəmşirin, Mikayıl Azaflının yaratdığı cahannamə mükəmməlliyi ilə seçilir.

**Dəhri fəna da belə insan hanı?
Qılmaya fani ona dövran hanı?
Ey bivəfa dünya, sən nə zalımsan,
Bu qayətdə sənə gələn can, hanı?**

**Əvvəl sənə gəldi Adəmi - Havva,
Beş gün səndə qonaq qaldı binəva.
Öldürdün Habili, saldın bir dava,
Düşdü aralığa nahaq qan, hanı?**

Neçə padişahlar gəldi, sahibi- cəng,
Cəmşidü-cəm, Nuşiravanü huşəng.
Dağyanüs, Hülakü, Çingiz, Teymurləng,
Onlardan bircəsi bu zaman, hanı?

Ey bivəfa dünya, fanisən, fani,
Necə dağıtdın sən, şövkəti- şani!
Gecələr çaldılar gürzü-girani,
Rüstəmi-zal kimi pəhləvan hanı?

Dünya, hanı Mühəmməd-əl Mustafa,
Səni ondan ötrü yaratdı Xuda,
Onu da özündən eylədin cida,
İsa, Musa, təxti-Süleyman hanı?

Neçə həkim gəldi, təbib-i-zaman,
Ərəstun, Əflatun, Fərəzdək, Xaqan,
İstədi dirildə özünü Loğman,
Qaldı kuzəsində yarımcan, hanı?

Hanı Xosrov, Həsən, Yusif – Züleyxa,
Hanı Əsli-Kərəm, Vamüqü – Əzra?
Şeyx Sənan sevmiş idi bir tərza,
Ey bivəfa, səndə din, iman hanı?

Hafiz, Nəvai, Füzuli, Cami,
Şeyx Sədi, Hilali, Ürfü, Nizami.
Dünya, səndə kəşf eləyib tamamı
Firdovsitək nəzmi dürr-əfşan hanı?

Rumdan qalxan zaman o Fətəli xan
Qılıncının ucundan damırdı qan.
Harami mənimdi, deyən qəlbi qan,
Harami burdadır, Həsən xan hanı?

Dünya, səndə aşiq Səməd var idi.
Nəzmi - şeri ləli -göhdərdar idi,
Bir gözəl eşqinə giriftar idi,
Onun kimi bir bəhri - ümman hanı?

Bu dünyada heç də gəzməmişdi kəm,
Aşiq Əli oğlu, Aşiq Məhərrəm.
Həsərin çəkirdi Rum, həm də Əcəm,
Əlində tütəyi-balaban hanı?

Hanı Molla Pənah, bivəfa cahan,
Təxəlüsü Vaqif, nəzmi dürr-əfşan.
İndi eyləmişən xak ilə yeksan,
Tapmaq olmaz o kamalda can, hanı?

Cümlə yola gedər hayıf gözəllər,
Sırf müşki-ənbər qoxuyan tellər,
Murad üstə neçə xınalı əllər
Torpağa döndülər, ay aman, hanı?

O ala gözlərə, o gül yanağa,
O nazik əndama, o tər buxağa,
Necə qıyıb, göndərirsən torpağa,
Nazənin-nazənin neçə can, hanı?

**Müşgül işdi, bir də dolana dövran,
Növbət mənə yetə, aman, ələman!
Bir gün olar, görən, bilən, tanıyan!
Deyərlər Valehi - dürr-dəhan hanı?
(*Abdalgülablı Valeh*)**

CIĞA YEDƏKLƏR – Bax: bayatı yedəklər

CIĞALI MÜXƏMMƏS – ənənəvi aşıq müxəmməsinin (beşliyin) dördüncü misrası ilə beşinci misrası arasına zəncirləmə tərzində beş hecalı doqquz misra yerləşdirməklə düzəldilir. Həmin beş hecalı doqquz misra (bəzən az da ola bilər) cığa-bəzək hesab edildiyindən bu səpkidə qurulan müxəmməsə “cığalı müxəmməs”lər, bəzi hallarda “cığalı zəncirləmə müxəmməs” adı verilir. Aşıq Hüseyn Cavanın “Qaragöz” rədifli cığalı müxəmməsi aşıqlar arasında geniş yayılmışdır:

**Gözlərin hökm eyləyir, qətlimə fərman, qara göz!
Gözlərinə can sədağa, demişəm qurban, qara göz!
Xəstəyəm, can verirəm, sən yetir dərman, qara göz!
Canım gedib, cəsəd qalıb bilginən, inan, qara göz!**
Gözləri ala,
Ləblər piyala,
Yanağı lələ...
Yanağı güldü,
Günüm bir ildi,
Yar şirin dildi...
Dilim danışır,
Cismim alışıq,
Dostlar barışıq...
Gəlgiyinən biz barışaq, sərvi xuraman, qara göz!

Şirin ləhcə, ləbi qönçə, danışdıqca alır canım,
Qohum-qardaş, candan peşkəş, yara halal etdim qanım,
Salma cüda, mən bimara, fərağında oda yanım,
Yanıram oda,
Bir bax fəryada,
Oldum amada...
Yandım odundan,
Çıxmaz yadımdan,
Bir saatından...
Ayrı dözmərəm,
Vəsfın yazmaram,
Sənsiz gəzmərəm.

Ölərəm sinəm üstündə qalar nişanın qara göz!

Qabiliyyətin, mərifətin, gözəlliğin öz yerində,
Xub kamalın, xub camalın, cəm olub ağlın sərində,
Cavan Hüseyn layiq bilsən qul olsun qalsın dərində.
Olub gözün mübtəlası, qalıb gözü gözlərində,
Gözlər qaradı,
Dildə var adı.
Cismim yaradı,
Yaradır cismin,
Bilirsən ismim.
Yazmışam vəsfın,
Vəsfın vüsaldı,
Ləblərin baldı,
Vüsəlin qaldı
Gəl yetir vüsəlinə, öldürür hicran, qaragöz.
(Hüseyn Cavan)

Sadə müxəmməs kimi cığalı müxəmməs də “Müxəmməs” saz havası üstündə oxunur.

CIĞALI QOŞAYARPAQ MÜXƏMMƏS - müxəmməsin çoxçeşidli formaları içərisində diqqətçəkici qəliblərdən biri də cığalı qoşayarpaq müxəmməsdür. Bu formanın əsas xüsusiyyəti misra daxilində qafiyələnmənin getməsidir. Ona görə də ustadlar onu “qoşayarpaq müxəmməs” kimi səciyyələndirir.

**Mehri-mahım, qibləgahım,
Şahişahan mehribanım.
Eşq amalın, gül camalın,
Nuru cahan, mehribanım.
Üzü lalə, gözlər şəhla,
Qaşlar kaman, mehribanım.
Vallah inan, sizə canan,
Oldum heyran, mehribanım.
Məni heyran eylədin,
Könlü viran eylədin.
Qəlbimi qan eylədin,
Necə giryan eylədin.
Ölərəm əl çəkmərəm,
O yan, bu yan eylədin
Eyləmə belə,
Gəl gülə-gülə,
Dön qızılgülə,
Mən də bülbülə,
Zər kəmər təki
Dolanım belə.
Axşam, sabah dolanan mah,
Huri qılman, mehribanım.**

Huri canan sənə hər yan,
Etsin gözəllər ziyarət.
Dağnan aran, cümlə cahan,
Eyləsin ellər ziyarət.
Göy yaylaqlar hər oylaqlar,
Ceyranlı çöllər ziyarət.
Uçan quşlar, yaşıl başlar,
    Sonalı göllər ziyarət.
    Göldə sona belə döy,
    Əldə xına belə döy,
    Nə yaradıb yaradan,
    Doğan ana belə döy.
        Anası pəri,
        Doğub dilbəri,
        Oldum sərsəri,
        Çəkdim qəhəri,
        Getmə amandı,
        Bir dön bax bəri.
Bax xəstəyəm, yol üstəyəm,
Elə dərman mehribanım.

Elə dərman mənə, loğman,
Yar aşiqin davasına.
Bülbül ağlar, sinə dağlar,
Qızılgülün havasına.
Nakəs deyər, qəlbə dəyər,
Uyma namərd xülyasına.
Nadan bular, qismət olar,
Gül qoynunun səfasına.
    Qoynu cənnət guşəsi,
    Baharın əndişəsi,

Surəti ay şüşəsi,
Baxışı canlar alan,
Şəmsi qəmər şöləsi.
Hamıdan göyçək,
Saçları birçək,
Deyirəm gerçək,
Qalmışam çərçək,
Canım əlində,
Bir yana çək, çək.

Durma pəri, di gəl bəri,
Çıxdı bu can, mehribanım.

Yar, bu canım al, qurbanın,
Kəsərəm hər anda sənə.
Gözəl payım, olmaz tayım,
Nə yerdə, asimanda sənə.
Nə behiştə, ərşdə, gürşdə,
Nə cənnət rizvanda sənə.
Yaxşı görüb zinət verib,
Yaradan divanda sənə.

Böyük yaradana bax,
Dünyanı qurana bax,
Gəl əhdi-peymanə bax,
İnsafa, imana bax,
Getməmiş gözəlliyin,
Düşməynən yamana bax.
Düşmə yamana,
Olma divana,
Bir gəl imana,
Dönüb ilana,

Sitəm eyləmə,
Sənə yanana.
Dərd həkimi mənim kimi,
Olmaz inan, mehribanım.

Olmaz inan, eşqə yanan,
Mənim kimi yar aşiqi.
Məhəbbətin, mərhəmətin,
Eyləməsin xar aşiqi.
Azaflıyam, əzablıyam,
Hər gözəlin var aşiqi.
Kimi süzər, tərlən gəzər,
Məşuq olma nadana,
Bir gün atar o yana,
Adın vermə nişana,
Qorxuram düşəm qana,
Xudanın bir işi var,
Yaxşı yazar yamana.

Yaxşını dindir,
Qəlbinə mindir,
Sinənə endir,
Çəkib isindir,
Gəl səfa sürək,
Dünya beş gündür.

Qocalmamış, biz ölməmiş,
Sürək dövrən, mehribanım.

(Mikayıl Azaflı)

CIĞALI MÜSƏDDƏS – müsəddəs (altılıq) şeirlərin bəndlərində beşinci misra ilə altıncı misra arasına hər misrada yeddi hecadan ibarət olan doqquz misralıq cığa artırılması yolu ilə düzələn aşiq şeiri şə-

kli. Cığalı müsəddəsdə cığa hissənin ilk beş misrasının bir-biri ilə, son dörd misrasının yenə də bir-biri ilə qafiyə olması şərtidir. Muxəmməs və müsəddəslər mənşə etibarilə divan ədəbiyyatına bağlı olsa da, onların heca ölçüsündəki yardımçı poetik əlavələrlə cığalandırılması aşıq yaradıcılığına məxsus hadisədir.

Aşıq Hüseyn Şəmkirlinin “Könül” rədifli cığalı müsəddəsi sözügedən şeir şəklinin ən kamil nüsxələrindəndir:

**Ay həzarat, qulax asın,
Bir təzə yar istər könül.
Gözləri şəhla kimi,
Zülfü ənbər istər könül.
Yanağı gül yarpağı,
Ləbi əhmər istər könül.
Tər əndamı güldən nazik,
Sinəsi qar istər könül.
Qoynu cənnətin bağı,
Məməsi nar istər könül.
    Qoynun rizvan,
    Huriyi-qılman,
    Can sənə qurban,
    Öldüm ay aman,
    Qaşları kaman.
Qaşları qövsü-qüzeh,
Belə dəxtər istər könül.**

**Düxtərin gül sifəti,
İrəngi lalə qırmızı.
Tikilib qullabdan,**

Sərində şalı qırmızı.
Qoyubdu tər xınanı,
Ağ, nazik ələ qırmızı.
Məclis içində saqi,
Əldə piyala qırmızı.
Dodağından öpəsən,
Yanağından öpəsən,
Buxağından öpəsən,
Ayağından öpəsən.
Çünki qədəm götürüb,
Belə nigar istər könül.

Nigarın barmağında,
Üzüklərin qaşığı yaşıl.
Sən ala gözlü sona,
Çalxan göldə başı yaşıl.
Salıbsan bu canıma,
Eşqinin atəşi yaşıl.
Yanağı gül yarpağı,
Sırğalar da guşisi yaşıl.
Geyinib al qəddinə,
Libasın qumaşını yaşıl.
Geyib qumaş xasından,
Döşündə düyməsindən,
Qayım tut yaxasından,
Xışmala məməsindən,
Belə məmə əmən kəs,
Necə qübar istər könül.

Nübar olmuş bu qızın,
Başmağının nalı qara.
Yanları işləməli,
Üstü sağrı, dalı qara.
Ayağında xoy corabı,
Eşməsinin gülü qara.
Düzülübdü üzərinə,
Siyah, qoşa xalı qara.
Tökülübdü gül üzünə,
Ağ üzündə teli qara.

Telləri şahmarsan,
Söylə kimin yarısan,
Oxladım aşkarı sən,
Əcəb kamandarsan,
Ağ sinəsi qarısan.

Sinəsi mərmər kimi,
Belə ülkər istər könül.

Ülkər nazlı geyinib,
Çəkməsi innabı, sarı.
Yaxası güləbətın,
Üstündən qolları sarı.
Geyinib xəz küləcə,
Haşyaların babı sarı.
Əlində tel qayçısı,
Güzgüsünün qabı sarı.
Götürüb gülabdanı,
İçinin gülabı sarı.

Gülab gülün al olu,
Gözəllərə qal olu,
Üstə qalmaqal olu,

**Əlif qəddi dal olu,
Hərdən min xiyal olu.
Şəmkirli Aşıq Söyün,
Çeşmi-xumar istər könül.
(Hüseyn Şəmkirli)**

Cığalı müsəddəs “Müxəmməs” havaları üstündə oxunur.

CIĞALI TƏCNİS – qoşma qəlibi üzərində yaradılan, lakin hər bəndin ikinci misrasından sonraya cığa kimi cinas bayatı əlavə olunan təcnis çeşidi. “Cığa” burada yaraşlıq, bəzək mənasında işlədilir. Cığalı təcnisin uyğun bəndindəki ilk iki misra hansı cinasın üzərində qurulursa, oraya daxil edilən cığa bayatı da həmin cinas üstündə olmalıdır: Cığa vəzifəsi yerinə yetirən cinas bayatı arasına daxil olduğu təcnis bəndinin məzmunu ilə yaxından səsləşməli, oradakı poetik qənaəti daha da qüvvətləndirməlidir:

**Bir gözəlin şövqü düşüb cahana,
Yoxdur sənin kimi gözəl, göz ala.
Mən aşiqəm Cahana,
Canım qurban Cahana,
Haqqın əziz bəndəsi,
Xoş gəlmisən cahana.
Yaradıb yaradan salmış cahana,
Yoxdu sənin kimi gözəl, göz ala.**

Bağbansan bağa bax, bağ işini gör,
Bağ bəslə, bağ becər, bax işini gör,
    Aşıq, bax, işini gör,
    Bağa bax, işini gör,
    Nə yatdın, kamil ovçu,
    Maralın baxışını gör.

Hələ sən tərmanın baxışını gör,
İstəyir canımı gözəl göz ala.

Abbas deyər: mən qurbanam sənə yar,
Uzun boylu, tuti dilli sənə yar.

    Mən aşiqəm sənə yar,
    Sənəd verdim sənə yar,
    Qərib aşiq, qürbət el,
    Canım aldın sən, a yar.

Dolandım dünyanı neçə sənə yar,
Görmədim sən kimi gözəl, göz ala.

(Abbas Tufarqanlı)

***

Səhər tezdən əzmi-gülşən eylədim,
Qəm məni çulğadı ay hayıf-hayıf!

    Aşıq deyər: ay hayıf,
    Kimlər oldu ay hayıf,
    Sən ilə mən sevişdim,
    Ayrı düşdüm, ay hayıf!

Bağban oldum, bağ bəslədim, çifayda,
Dərmədim gülünü, ay hayıf-hayıf!

Sərrafın dəstində nə danə gördüm,
Mürgü dəhanında nə danə gördüm.

Aşiq, nə danə gördüm,
Xalın nə danə gördüm.
Tülək tərən tuş oldu
Axır nadanə gördüm.
Gövhəri verdilər nadanə gördüm,
Bilmədi qiymətin, ay hayıf-hayıf!

Oxudum dərşimi, çıxdım yasinə,
İyid olan ixlas bağlar yasına.
Aşiq deyər: yasına,
Namərd boynu yasına,
Nanəcibə sirr vermə,
Ya inciyyə, ya sına.
Qasım ölər, dostlar gələr yasına,
Eşidənlər deyər, ay hayıf-hayıf!
(*Xəstə Qasım*)

***

Könül sevdi gözəllərin xasını,
Qasidin əlində naməlum ola.
Qarşıda naməlum,
Hicran çəkdim naməlum,
Rəqib evin yıxılsın,
Yurdun olsun naməlum.
Bir eyvan otaqda sürəm səfasın,
Ağ tər sinəsində nəm əlim ola.

Yaxşı olar gözəllərin halalı,
Qəvvas çəkər dəryalardan ha ləli.
Qarşıda halalı,
Sirr ver, görsən halalı.

Gözəlin bivəfası

Axır canın hal alı.

**Sən də çalış, haqdan dilə halalı,
Haramdan dövlətim, nə malım ola.**

**Aşıq Hüseyin, dərdir yetər bir üzə,
Canan gəlsə canım verrəm bir üzə;**

**Qarşıda bir üzə,
Ördək göldə bir üzə,
Bağban, yad qoyma bağa,
Bir sındıra, bir üzə.**

**Nütfədən qarışan verər büruzə,
Nə fitnəsi kəsər, nə məlum ola.**

(Hüseyn Bozalqanlı)

Cıqalı təcnisin az sayda rast gəlinən daha mürəkkəb çeşidləri (*dodaqdəyməz cıqalı təcnis, kölgəli və ya kölgəsiz cıqalı təcnis, nöqtəli və ya nöqtəsiz cıqalı təcnis*) də vardır.

CINAS – şeirin qafiyələnən sözlərinin zahirən eyni olub mənaca fərqlənməsidir. Bənd boyundakı qafiyələri yalnız bir sözdən ibarət olan cinaslar sadə-bəsit cinaslar, iki və daha çox sözdən ibarət olan cinaslar isə mürəkkəb cinaslar sayılır. Aşıq şeirlərində daha çox mürəkkəb cinaslara meyil edilir.

Qafiyələri cinas sözlərdən qurulan bayatılar “cinas bayatılar”, gəraylılar, “cinas gəraylılar”, qoşmalar isə “təcnis” adlanır. Təcnisin özünün də çoxsaylı çeşidləri vardır.

Az-az hallarda aşıq poeziyasında cinas divanilərə,

cinas müxəmməslərə və cinas müsəddəslərə də rast gəlinir.

Mükəmməl cinas qafiyə yaratmaq üçün söz sənətkarı zəngin söz ehtiyatına malik olmalı, ayrı-ayrı bənzər söz və ifadələrin poetik-üslubi imkanlarını dərinləndirərək bilməli, mənsub olduğu dilin linqvistik incəliklərini həssaslıqla duymalı və ondan məharətlə istifadə etməyi bacarmalıdır. Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşıq, Xəstə Qasım, Aşıq Valeh, Hüseyn Şəmkişirli, Aşıq Ələsgər, Molla Cuma, Hüseyn Bozalqanlı, Aşıq Şəmşir, Mikayıl Azafli, İsmayıl Sadıqlı kimi ustad aşıqların cinas sənətkarlığı məhz bu səbəbdən təkrarsız və heyrətamizdir.

**Mən aşıq bu dar gündə,
Qəm məni budar gündə,
Könlüm istər yarını
Gələydi bu dar gündə.**

**Bu aşıq oda yandı,
Od düşdü oda yandı,
Yar çəkdi, mən yeridim
Mən çəkdim, o dayandı.**

**Mən aşıq gülüstandı,
Aç oxu “Gülüstan”dı,
Bülbülün göz yaşından,
Bağçada gül istandı.**
(el bayatıları)

***

Atasınnan, anasınnan,
Gül gəzindi, gül gəzindi.
Atasınnan, anasınnan
Gül, gəz, indi, gül, gəz, indi.

Yarı ağ libada gördüm,
Yarı ağı badə gördüm,
Yarı ağı bada gördüm,
Gülgəzindi, Gülgəzindi.

Sən məni ağlama da gör,
Sən məni ağlamada gör,
Sən məni ağlamada gör,
Gülgəz indi, Gülgəz indi.

Bu işdə əyandı Abbas,
Bu iş də dayandı Abbas,
Bu iş də də yandı Abbas,
Gül, gəz indi, gül, gəz indi.
(Abbas Tufarqanlı)

***

Ay nazənin, dərdin mənim dərdimi,
Az qalıb incəldə ay üzə, üzə.
Alıbsan əlimdən din-imanımı,
Müştaq eyləyibsən ay üzə, üzə.

Yar məskənim astanamı dərdimi?
Kamil bağban gülü bağdan dərdimi?

**A bimürvət, dərdin mənim dərdimi,
Artırıb yetirib a yüzə, yüzə.**

**Yazıq Ələsgəri oda salıbdı,
Fələk gözdən salıb, o da salıbdı,
Çəsmə kənarında oda salıbdı,
Cumub sona kimi ay üzə-üzə.**

(Aşıq Ələsgər)

CİNAS BAYATI – qafiyələri səslənişcə eyni, məzmunca fərqli sözlərdən ibarət olan bayatı. Bir sıra aşıq mühitlərində cinas bayatılara “bayatı-təcnis” də deyilməkdədir.

**Mən aşığam Salyana,
Dara zülfün sal yana.
Necəsən, bir ah çəkəm,
Kür quruya, sal yana.**

Bayatının birinci, ikinci və dördüncü misrasındakı qafiyələnən söz və ifadələr zahirən eyni olsa da, onların hər birisinin öz mənası vardır.

El bayatıları kimi müəllifli bayatıların da bir çoxu mükəmməl cinas qafiyələr üstündə qurulmuşdur. Bu baxımdan Şah İsmayıl Xətayi (XVI əsr), Sarı Aşıq (XVII əsr), Lələ (XVII əsr) və Molla Vəli Vidadinin (XVIII əsr) cinas bayatıları daha səciyyəvidir.

**Xətayi, al çağında,
Haqq könül alçağında
Min Kəbədən yeyrəkdir,
Bir könül al çağında
*(Şah İsmayıl Xətayi)***

**Gözəllik soy iləndir,
Şahmar da soy ilandır.
Nəsimi tək bu Aşıq
Yolunda soyulandır.
(Sarı Aşıq)**

Aşıq poeziyasında cinas bayatıdan cığalı təcnişlərin qurulmasında da geniş istifadə olunur.

Aşıq Alı, Şəmki Hüseyn, Molla Cuma, Növrəs İman, Aşıq Şəmşir, Aşıq Hüseyn Cavan, Mikayıl Azaflı və s. sənətkarlar yaradıcılığında bu formaya yeri gəldikcə müraciət etmişlər.

CINAS RÜBAİ – rübai klassik ədəbiyyata məxsus şeir şəkillərindəndir. Əruz vəzninin həzəc bəhrinin prinsipləri üzərində nizamlanır. Aşıq ədəbiyyatında ustad sənətkarlar bu formadan yaradıcılığında yeri gəldikcə istifadə etmişlər. Məsələn, Aşıq Şəmşir yaradıcılığında rübainin cinas biçimindən örnəklərə də təsadüf olunur.

**Yalvar, yoncu bir vəfalı yara yüz,
Naşı təbib istər yaram yara yüz.
Bacarırsan durğuz məni ayağa,
Bacarmırsan, vurma mənə yara yüz.**

***

**Verdi Məhəmmədə bu dünya bir ağ,
Bu dünya bir qara, bu dünya bir ağ.
Bu qədər varımdan axırda mənim
Bükdü bədənimə bu dünya bir ağ.**

***

**Aran buludludu, dağlar ayazdı,
Bahar yenə günü dağlara yazdı.
İnsan ağrıtanda deyir, a dağlar,
Aşıq çox şeirini dağlara yazdı.**

(Aşıq Şəmşir)

CİNAS TAPMACA – aşıq yaradıcılığında bu formadan müxtəlif səviyyələrdə istifadə edilmişdir. Daha çox isə deyişmələrdə, aşıq qarşılaşmalarında, bağlama kimi bu biçimdən yararlanmışlar. Digər şeir biçimlərində olduğu kimi, burada da qafiyələr cinas sözlər üzərində qurulur. Qurbani, Sarı Aşıq, Molla Cuma, Aşıq Şəmşir və s. ustadların yaradıcılığında maraqlı örnəkləri vardır. Aşıq Alıdan nümunə:

**Aşıq, mən, çoxusu,
Yəqin bilmir çoxusu,
Aşıq bir dağa çıxdı
Azı quru, çoxu su. *(yer kürəsi)***

**Mən aşığam azalmaz,
Xotkar payın az almaz,
Aşıq bir şamı gördü
Yanar yağı azalmaz. *(Günəş)***

**Mən aşığam, aralar,
Fəzli kasad ar alar,
Aşıq bir hikmət gördü
Yüz səs birdən aralar. *(qulaq)***

DASTAN – Qədim türk epik ənənəsi ilkin-ibtidai çağlardan erkən orta yüzilliklərə qədər poetik düşüncə və bədii təxəyyülün bütün gücü ilə türk mənəvi-mədəni sisteminin, atlı həyat tərzindən doğan etnik yaşam biçiminin, bahadırlıq, cəngavərlik duyğusunun yaşaması missiyasına xidmət etmişdir. Epik ənənə oğuzlarda “boy” və “oğuznamə” adı altında daşınmışdır. Digər türk tayfalarında “yır” – “jır”, “jomok”, “nimah”, “mool”, “olonxo”, “kay çörçök” kimi çeşidli adlar müşahidə olunur.

XI-XII yüzillikdən etibarən Azərbaycan, Anadolu, Türkmən və Özbək arealında şərq ədəbiyyatının təsiri ilə “dastan” adı fəallaşmağa və tədricən “boy”, “oğuznamə” adlarının yerini tutmağa başlayır. Fars mənşəli “dastan” kəlməsi “sərgüzəştli hekayət” anlamına gəlir. Nizami Gəncəvi də öz məsnəvilərini “dastan” adlandırmışdır.

Şifahi epik ənənədə “dastan”, əsasən, qəhrəmanlıq, bahadırlıq hekayətlərinə deyilmişdir. Aşıqlar ancaq qəhrəmanlıq mövzusunda epik mətnləri “dastan” adı altında söyləmişlər: “Koroğlu” dastanı, “Dəli Alının dastanı”, “Qaçaq Kərəmin dastanı” və s. Digər epik mətnlərə isə “nağıl” deyilmişdir: “Qurbanın nağılı”, “Abbasın nağılı”, “Əsli və Kərəmin nağılı” və s. XX əsrin 20-30-cu illərindən Azərbaycan, türkmən və özbək folklorçuları aşıq repertuarındakı həm qəhrəmanlıq, həm də məhəbbət mövzulu epik mətnlərin hamısını “dastan” adlandırmağa başlamışlar. Anadoluda tarixi ənənəyə uyğun olaraq qəhrəmanlıq mövzusunda epik mətnlərə “dastan”, məhəbbət mövzusunda olanlara isə “xalq hekayəsi” deyilmişdir.

Şeirlə nəsrin növbələşməsi prinsipinə əsaslanan Azərbaycan dastanlarının süjeti təhkiyə şəklində söylənilir. Aşıqlar bunu “dastanın yurdu” adlandırırlar. Qəhrəmanların lirik duyğulanmaları, izzirab və həyəcanları, kədər və sevincləri, həsrət və nisgilləri, deyişmə və bağlaşmaları isə aşıq şeirləri ilə verilir.

Azərbaycan dastanlarını aşağıdakı şəkildə təsnif etmək mümkündür:

1. Qəhrəmanlıq dastanları;
2. Məhəbbət dastanları;
3. Ailə-əxlaq dastanları.

Yüzlər boyunca türkən həyat tərzinin, duyum və düşüncə biçiminin əsas axarını bahadırlıq, cəngavərlik təşkil etdiyindən etnik-mənəvi sistemin güzgüsü olan folklorlarda, o cümlədən də dastançılıq ənənəsində qəhrəmanlıq motivinin geniş və qabarıq yer alması təbii-tarixi zərurətdən irəli gəlmişdir. Alplıq-bahadırlıq təbliğ-tərənnüm edən nəhəng oğuznamə silsiləsindən (mərkəzdə “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları olmaqla) “Koroğlu” eposuna, qaçaq dastanlarınacan öz aparıcı mövqeyini qoruyub saxlayan qəhrəmanlıq motivi qədim türk-oğuz cəmiyyətindəki yaşamaq, mövcud olmaq təsəvvürünün sonrakı tarixi dövrlərə etnik-irsi daşıyıcısı funksiyasını yerinə yetirmişdir. Qədim türk cəmiyyətində dastan təfəkkürü istisnasız olaraq bahadırlıq düşüncəsinin obrazlaşdırılmasına yönəldiyindən həmin mərhələyə məxsus epik ənənənin özəyində qəhrəmanlıq motivi və bu motivin ifadəsi olan çeşidli qəhrəmanlıq süjetləri durur. Sonrakı tarixi dövrlərdə epik düşüncədə lirik təmayül də müəyyən yer tutmağa başlayır, bu zaman məhəbbətlə qəhrəmanlıq hüdudla-

rında dayanan, bir növ hər iki motivin qovuşğunu əks etdirən dastanlar ortaya çıxır. “Şah İsmayıl və Gülzar”, “Novruz və Qəndab”, “Seydi və Pəri” bu qəbildən olan dastanlardır.

Epik ənənədə lirik təmayülün güclənməsi sırf məhəbbət motivinə bağlı dastanların meydana gəlməsi ilə də nəticələnir. Orta çağ aşığı ədəbiyyatı məhəbbətin gerçək və simvolik – fəlsəfi-ürfani anlamlarını qovuşğa gətirərək özünəməxsus sənət keyfiyyətlərinə malik məhəbbət dastanlarını meydana gətirdi. Məhəbbət dastanları spesifik süjet və kompozisiya tərkibinə malik olan orijinal epik folklor örnəkləridir.

Aşıq tərəfindən ifa edilən hər bir dastan üç hissədən: ustadnamə, dastan özü və duvaqqapmadan (bəzən də cahannamə və ya vücudnamədən) ibarətdir. Aşığın dastana başlamazdan əvvəl dediyi ustadnamələr (adətən, üç ustadnamə deyilir) bir tərəfdən qədim ustadları xatırlayıb yaşatmaq, bir tərəfdən də ustadnamədə deyilmiş hikmətamiz aforizmləri, el müdrikliyindən, uzunmüddətli həyat təcrübəsindən gələn məsləhətləri dinləyicilərə çatdırmaq, adamlarda xeyirxahlıq, mərdlik, ləyaqət, halallıq kimi yüksək insani keyfiyyətlər yaratmaq məqsədi daşıyır.

Ustadnamədən sonra dastanın əsas süjeti gəlir ki, onu da şərti olaraq dörd mərhələyə ayırmaq mümkündür:

1. Qəhrəmanın qeyri-adi, möcüzəli doğuluşu;
2. Buta alma mərhələsi;
3. Qabağa çıxan maneələr və onların dəf edilməsi uğrunda mücadilə;
4. Sınaqdan çıxma, müsabiqə və qələbə.

Dünya xalqlarının əksəriyyətində, o cümlədən də türk folklor ənənəsində qəhrəmanın qeyri-adi, möcüzəli doğuluşu geniş yayılmış bir motivdir. İlk-ibtidai təxəyyülün məhsulu olan nağıllarımızda da möcüzəli doğuluşa tez-tez rast gəlinir. Dastan qəhrəmanları da qeyri-adi doğuluşu ilə seçilir. Məsələn, məşhur dastanlarımızın qəhrəmanlarından İbrahim, Şah İsmayıl, Şahzadə Əbülfəz, Heydər bəy, Tahir, eləcə də Zöhrə dərviş, Xızır, nurani qoca, Həzrət Əli tərəfindən verilmiş almanı atanın iki bölüb öz arvadı ilə yeməsi nəticəsində ana bətninə düşürlər. Qurbani, Məcnun, Lətif şah, Kərəm, Əsli, Məsum, Səyyad, Seydi və onlarca daha başqa dastan qəhrəmanı isə dua, nəzir-niyaz, qurban kəsmək, ac doyurmaq, yol çəkmək, körpü salmaq və s. nəcib işlər sayəsində Allah tərəfindən ata-anaya övlad payı olaraq verilir.

Dastan süjetinin ikinci mərhələsi “buta” motivi ilə bağlıdır. “Buta” motivi dastanlarda çeşidli şəkildə təzahür edir. Yuxuda “buta almaq” qəhrəmanın daxili aləmini, bütün varlığını kökündən deyişdirir, onu keyfiyyətə yeniləşdirir.

Qəhrəmanın buta ardınca yola çıxdığı gündən qələbə çaldığı, öz istəyinə çatdığı son günə qədər təsvir edilən hadisələr dastanın üçüncü mərhələsini təşkil edir. Dastançı öz qəhrəmanının dönməz, mətin, möhkəm iradəli, sədaqətli olduğunu nümayiş etdirmək üçün onu bütün bu çətinlik və məhrumiyyətlərə, qara qüvvələrə qarşı səfərbər edir və sonunda qalib çıxarır. Nəhayət, qəhrəmanın haqq aşığı olub-olmadığını yoxlamaq qərarına gəlirlər ki, bununla da dastanın sonuncu – “müsabiqə-qələbə” mərhələsi başlanır.

Məhəbbət dastanlarımızda böyük məharətlə təsvir edilən bu müsabiqələr digər dünya xalqlarının eposlarında olduğu kimi çeşidli şakillərdə özünü göstərməkdədir. Bu müsabiqə – yarışın bir şakli oğlanın qızın atası ilə, qardaşları ilə, bəzən də başqa yaxınları, istəyənləri ilə vuruşmasıdır (“Şah İsmayıl”, “Şahzadə Bəhram”, “Xurşid- Mahmehri” və s.). Nəhayət, bu müsabiqələrin daha sonrakı mərhələsi qəhrəmanın qızın özü ilə, yaxınları-istəyənləri, qızın atası, qardaşı və yaxud hər hansı düşmən qüvvə tərəfindən istifadə edilən saray aşığı ilə deyişməsi şəklində olur (“Aşıq Qərib”, “Yetim Aydın”, “Qurbani”, “Abbas-Gülgəz” və s.). Bunun bilavasitə qızın özü ilə deyişmə şəklinə onlarca böyükhəcmli dastanımızda və dastanvari rəvayətlərimizdə rast gəlmək mümkündür (“Valeh-Zərnigar”, “Hüseyn-Reyhan”, “Valeh- Taleh”).

Buta uğrunda mübarizənin ən dramatik səhnəsini təşkil edən bu müsabiqələrdə qəhrəmanın haqq aşığı olub-olmadığını sınağa çəkmək də mühüm yer tutmuşdur. Belə sınaq-imtahanların ən səviyyəli örnəkləri “Aşıq Qərib”, “Qurbani”, “Novruz”, “Abbas-Gülgəz” dastanlarındadır. “Əsli və Kərəm”, “Qurbani”nin Diri versiyası, “Yaxşı-Yaman” kimi bir neçə dastan istisna olmaqla, əsas məhəbbət dastanlarımızda qəhrəman müsabiqələrdə və ya sınaq-imtahan məclislərində qalib gələrək öz butasını alır, bununla da əsərin əsas süjeti bitmiş olur. Ən sonda isə aşiq bir müxəmməslə bütün dastanı tamamlayır ki, bu məqama da “duvaqqapma” adı verilir.

Azərbaycan xalq dastançılığı özünün çiçəklənmə mərhələsini orta yüzilliklərdə keçirmişdir. Bu mərhələnin şah əsərləri olan “Aşıq Qərib”, “Tahir-Zöhrə”, “Əsli və Kərəm”, “Abbas-Gülgəz”, “Şah İsmayıl-Gülzar” kimi möhtəşəm dastanlar Azərbaycan hüdudlarından çıxaraq ümumən Qafqaz, Anadolu, Orta Asiya ərazilərində də geniş yayılmış, eyni soydan olan türk xalqları ilə yanaşı, erməni, gürcü, osetin, tacik və s. etnosların folklor arealına yerləşmişdir.

XVIII-XIX yüzilliklərdə dastan yaradıcılığı əvvəlki tempini yavaş-yavaş azaltmış və dastan ifaçılığına diqqət artırılmışdır. Dastanların ayrı-ayrı aşığı mühitlərində dəyişikliklərə məruz qalaraq variantlaşması prosesi də, əsasən, bu tarixi mərhələdə getmişdir. XIX-XX yüzilliklərdə Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Şəmki Aşıq Hüseyn, Bozalqanlı Aşıq Hüseyn, Molla Cuma, Xaltanlı Tağı və başqa onlarla yaradıcı ustad aşığı zəngin poeziya irsi qoyub getsələr də, dastan yaradıcılığında elə bir ciddi keyfiyyət göstəricisi qazana bilməmişlər. Aşıq Ələsgər, Şəmki Hüseyn, Molla Cuma, Bozalqanlı Hüseyn ətrafında dastanvarı söyləmə-rəvayətlər yaradılsa da, onlar dastanlaşma prosesi keçirə bilməmiş və orijinal dastanlara çevrilməmişlər. Bu tarixi mərhələdə ayrı-ayrı aşığı bir sıra dastanlar yaratsalar da, onlar lokal-məhəlli mövcudluq keçirmiş, kütləvilik qazanmadığından aşığı repertuarında möhkəmlənməmişdir.

Azərbaycan xalq dastanlarının ümumi sayı yüzdən yuxarıdır. Variantlar da nəzərə alınsa, bu say üç yüzə yaxın ola bilər. Dastanların ümumi sayından fərqli olaraq onların ayrı-ayrı aşığı mühitlərindəki sayı nis-

bətən azdır. Məsələn, Təbriz-Qaradağ aşıq mühitində yetmişə yaxın, Urmiya aşıq mühitində altmışdan yuxarı, Borçalı və Gəncəbasar aşıq mühitlərində əllidən çox, Şirvan aşıq mühitində otuza qədər dastan müşahidə olunur.

Aşıqların öz repertuarındakı dastanların sayı da, adətən, qırx-əlli hədudlarında olur. Azərbaycan dastanlarının ümumi sayının daha böyük olmasına səbəb isə ayrı-ayrı repertuarlarda müxtəlif dastanların mövcudluğudur.

Azərbaycan aşıqlarının dastan yükü onların epik repertuarının əsasıdır. Repertuarın daşınması ustad-şagird ənənəsinə söykənir və sənət şəcərəsi xətti ilə davam edir.

DEYİŞMƏ – poetik söz qüdrətinə güvənən iki aşığın qarşı-qarşıya dayanaraq birinin digərini məğlub etməsi məqsədi daşıyan şeirləşmə. Bir neçə mühüm mərhələdən ibarət olan aşıq deyişmələrinin sonunda qalib tərəf məğlub tərəfin sazını əlindən almaq hüququna malik olur. Adətən, ya özünə güvənən bir aşıq tanınmış bir saz-söz ustadının üstünə gedərək onu deyişmə meydanına çəkir, ya da məktub göndərərək qarşı tərəfi öz meydanına çağırır. Dirili Qurbaninin Dədə Yediyarla, Tufarqanlı Abbasın Təbriz aşıqları ilə deyişmə meydanına çıxması birinci, Dərbəndli Zərnigarın Abdalgülablı Valehə, Naxçıvanlı Reyhan xanımın Şəmkirli Aşıq Hüseynə deyişmə dəvəti göndərməsi isə ikinci tip deyişmələrə aiddir.

**Salam olsun sənə, ay aşıq Valeh,
Hünərin var isə, bu Dərbəndə gəl!**

Ya aşılıq adın götür üstündən,
Ya təbin var isə, bu Dərbəndə gəl.

Otuz doqquz aşığı salmışam bəndə,
Ayağında zəncir, boynunda kündə,
Qırxına, bir çörək cirədir gündə,
İştahın var isə, bu Dərbəndə gəl.

Bir neçə sözüm var yazmışam xəlvət,
Adətdir qonağa edərlər hörmət,
Adım Zərnigardır, vətənim Dərbənd,
Mənə sözün varsa, bu Dərbəndə gəl.
(Zərnigar xanım)

***

Namə yetər olsan Aşiq Hüseynə,
Saz götürsün, Naxçıvana de gəlsin.
Aşılıq elmindən xəbərdar isə,
Qəvvas kimi bir ümmana de gəlsin.

Fanidən, Baqidən xəbəri varsa,
Sinəsində dürrü-gövhəri varsa,
Divani-təcnisdən bəhəri varsa,
Karvan çəksin bu meydana, de gəlsin.

Səhər-səhər doğan dan ulduzuyam,
Aşıqların söhbətiyəm, sazıyam,
Naxçıvanlı Ağ keşişin qızıyam,
Baş endirsin bu Reyhana, de gəlsin.
(Reyhan xanım)

Deyişmənin **birinci mərhələsi hərbə-zorba** və ya qorxudub meydandan çıxarmaq cəhdidir. Bu zaman hər iki tərəf özünün saz-söz hünərindən bəhs edərək qarşıdakı aşığı sındırmağa, aşağılamağa və beləliklə də, hürküdüb qaçırmağa çalışır. İlk mərhələdən sonra meydanı tərk edib gedən hər hansı bir aşıq barədə bilgi yoxdur. (**Bax: hərbə-zorba**).

İkinci mərhələ aşıqların eyni hava üstündə, eyni rədifə söykənən konkret şeir şəkillərindəki deyişməsi ilə başlanır. Burada qarşı-qarşıya gələn aşıqlar bir-birinin sazına, səsinə, nəfəsinə, eləcə də söz demək qabiliyyətinə bələd olurlar. Burada nisbətən sadə şəkillərdən (qoşma, gəraylı, təcnis) başlanan bu şeirləşmə getdikcə daha mürəkkəb şəkillərlə (cığalı təcnis, dodaqdəyməz təcnis, diltərpənməz ayaqlı təcnis, zəncirləmə cığalı müxəmməs, dodaqdəyməz əvvəl-axır divanı və s.) əvəzlənir. Aşıqlar bu mərhələdə biri-birinin səsinə zilə çəkməklə, məsələn, Koroğlu havaları («Misri», «Cəngi», «Sürütmə Koroğlu», «Bozuğu» və s.) oxumaqla da özlərini və qarşılaşdıqları aşığı sınaqdan keçirə bilirlər. İkinci mərhələdə qarşı tərəfə məğlub olub deyişmə meydanını tərk edənlər olur. Bu mərhələdəki sınaqdan hər iki aşıq uğurla çıxdığı təqdirdə isə deyişmənin üçüncü – həlledici mərhələsinə keçilir.

Üçüncü mərhələ müəmma və qıfılbəndlə biri-birini imtahan etməkdir. Bu mərhələdə aşıqlar qarşı tərəfin şəriət və təsəvvüf bilgilərini yoxlayıb sınaqdan çıxardır. Müəmma sorğu-sınağında dolaşıb qalanlar məğlub sayılır. Müəmma sorğu-sınaqlarından nəticə hasil olmadıqda, aşıqlar tərəflərdən biri bağlanana qədər növbəti qıfılbənd söyləyərək doğru cavabı

gözləyirlər. Doğru cavabı tapan aşiq qarşı tərəfə qıfılənd-bağlama sorğusu yönəltmək ixtiyarı qazanır. Qıfılənd – deyişmə çox uzun çəkmir və gec-tez meydandakı aşıqlardan birinin məğlubiyyəti ilə başa çatır. Beləliklə də, deyişmə mərasimi sona yetmiş olur. **(Bax: bağlama-qıfılənd).**

Ustad aşıqların saatlarla, hətta bəzən günlərlə deyişməsi barədə çoxsaylı aşiq rəvayətləri vardır.

Dastan və rəvayətlərdə bir aşığın otuz doqquz aşığı bağlayıb zindana saldırması barədə nağılvəri söhbətlər olsa da, hansısa konkret bir aşığın digər aşıqları məğlub edərək sazını əlindən alması, zindana saldırması, hətta guya boynunu vurdurması konkret tarixi gerçəkliyə söykənmir. Bu aşıqların təxəyyül uydurmasından irəli gəlir.

DİLDÖNMƏZ (DİLTƏRPƏNMƏZ) – dilin ağız boşluğunda dönməsinə səbəb olan «l» və «r» samitlərinin işlənmədiyi sözlərdən qurulan gəraylı, qoşma və təcnişlərə verilən ad. Məsələ burasındadır ki, Azərbaycan türkcəsinə məxsus olan sözlərin böyük əksəriyyətinin tərkibində «l» və «r» samitləri iştirak edir. Bu səbəbdən də dildönməz üstündə olan şeir şəkillərini yaratmaq olduqca çətindir. Həmin çətinlik bir çox hallarda dildönməz səciyyəsi daşıyan şeir qəlibi yaratmaq istəyən aşığı formalizmə aparıb çıxarır ki, bu da istər məzmun-mündəricə dolğunluğunun, istərsə də poetik-üslubi sərrastlığın imkanlarını xeyli dərəcədə məhdudlaşdırmış olur:

**Gözüm sağı, sabah çağı,
Geyək ağı, gəzək bağı.
Hamı sevib bu sayağı –
Qaymağa, həm yağa bax-bax.**

**Əziz ayə, müəmmayə,
Salsan sayə, bu məvayə,
Səbəb sənsən bu sevdəyə
Böyük ağa, sağa bax-bax!
(*Aşıq Ələsgər*)**

Bəzi aşıq mühitlərində bu fonopoetik əməliyyat “diltərpənməz” də adlanır. Aşıq poeziyasında çox az sayda örnəyi vardır.

DİVANİ – aşıq məclisinin girişində xüsusi saz havası ilə oxunan fəlsəfi-didaktik və dini-ürfani ruhlu klassik şeir şəkli. Daha çox əruz vəzninin rəməl bəhrində olub, aşıq poeziyasına divan ədəbiyyatından adlanmışdır. Üç-beş bənddən ibarət olan divanının hər bəndi dörd misradır. Birinci bəndi *aaba*, yerdə qalan bəndləri *ccca*; *ddda* ardıcılığıyla qafiyələnir. Aşıqların bir çoxu əruz vəznini bilmədiklərindən, adətən, bu şeir şəklini 14-15 və ya 16 hecalı misralar əsasında qururlar:

**Eşqidən kamil olan, xoş iqbalı yüküm,
Dürlü qumaş cəm etmişəm, yaşıldı, aldı yüküm.
Matahın matah olunca, bazarın bazar olsun,
Nə alınmaz, nə satılmaz xeyli zavaldı yüküm.**

**Mərdanələr yığılıban söhbəti xoş eyləsin,
Bir-birinə xoş deyibən, sərin peşkaş eyləsin.
Səqiyəm, mərd məclisində, içənlər nuş eyləsin,
Abi-kövsərdən almışam, çeşmi-zülaldı yüküm.**

**Məhəmmədəm, sərrafkarıdı, hər nə desən varıdı,
Bir sözü cəvahiratdı, biri gövhərkarıdı.
Qədrbilənlər, yaxın gəl, qədrbilməzlər, geri dur,
Göstərmərəm hər yetənə yaqutu ləldi yüküm.
(*Varxiyanlı Aşıq Məhəmməd*)**

Divanilər sırf həmin şeir biçimini müşayiət etmək üçün bəstələnmiş “Divani” saz havaları ilə oxunur. Bu havalar poetik mətnin əruz ahəngində oxunuşunu təmin və tənzim edir.

Aşıqlar tərəfindən “Haqq divanı”, “Məclis divanisi”, “Haqq qapısı”, “Aşıqlığın qapısı” adları ilə də tanınan divanilərin sadə-ənənəvi qəlibdəki formasından başqa az sayda olmuş olsa da, təcnis divanisi, zəncirləmə-divani, dodaqdəyməz divani, əvvəl-axır divani, cığalı divani və s. kimi çeşidləri vardır.

Divanilərin müəyyən bir qismi gözəlləmə səciyyəsi də daşıyır:

**Yar adına mən dolanım, qız qadasın aldığım,
Açılarda fəslə-bahar, yaz qadasın aldığım,
Bu qəzəli dilnən desəm, dilim yanar kül olar,
Qoy alım əlimə telli saz, qadasın aldığım.**

**Qələm qaşın əyməlidi, qaynar qanım mənim,
Sən tək qədirbilənə peşkəşdi canım mənim,**

**Heç gözəldə gözüüm yoxdu, düzü, peymanım mənim,
Gözəllikdə yoxdur sənə söz, qadasın aldığım.**

**Belə yardan kim inciyər, çağıranda hay verir,
Al yanaqdan zəkat çıxır, bir busə də pay verir,
Dili şirin qəndi-nabat, məməsindən mey verir,
Cuma ilə zarafata döz, qadasın aldığım.**

(Molla Cuma)

DİVANİ DODAQDƏYMƏZ – divaninin müxtəlif çeşidlərin içərisində dodaqdəyməz divanilər sənətkarlıq özünəməxsusluğu ilə seçilir. Burada əsas məsələ həm divaninin, həm də dodaqdəyməzin xüsusiyyətlərinə yüksək ustalıqla əməl eləməkdir. Ustad sənətkarlar sənət bacarığını bu formada da sına-mış və mükəmməl nümunələr yaratmışlar.

**Sən şəyirdsən, hey deyirlər,
Dərs al ərəkandan, gədə!
Həqiqətdən dışarısan,
Keçirsən yandan, gədə!
Aşıq isən, saz çalırsan,
Şər ilə işin nədi!?
Dəryalardan xərac alan,
Həya qıl kandan, gədə!**

**Səyyad isən seyrə çıxsan
Gəşt elə dağlara sən,
Eşq əhlisən axtarğınan
Yetişəsən yara sən.
Yar həsrəti canda getsin**

**Getsən hər diyara sən.
Arı tək hey sızıda,
Şirə çək şandan, gədə!**

**Ələsgərdən kənar hərrən,
Səni salar əngələ.
Yenə dağlar nalə çəkir:
Çiskin gələ, çən gələ.
Əzrayıl bir nər kişidi,
Sinən çəkər cəngələ,
Keçərsən xirdar əlinə,
Aldadar sandan, gədə!
(*Aşıq Ələsgər*)**

DİVANI TƏCNİS - burada divani strukturunda omonim sözlərlə qafiyələnmə aparılır. Divani-təcnis şeir qəlibində poetik çağırış, hökmran mövqe, rəqibi çıxılmaz vəziyyətə salmaq, meydan oxumaq ruhu vardır. Ustad sənətkar Molla Cuma divani-təcnisin hətta hərf üstə əvvəl-axır formasında da öz qələmini sınınamışdır. Aşağıdakı əvvəl-axır divani təcnis “y” hərfi üstündədir:

**Ya ilahim, sən olasan ayarım, haray - haray,
Yar yanında çünki yoxdur ayarım haray - haray,
Yalovlanıb eşqim üstə çox eylədin haqqı-say,
Yel apardı namusumdan ayarım haray - haray.**

**Yuxlamadım tifikən anam çaldı a laylay,
Yandırıldı hicran mənim cəsədimi a laylay,
Yuma məhşər divanında xalq duranda a laylay
Yarım sənə dad eyləyir ayarım haray - haray.**

**Yazıq Cuma oxlanıba yandırıldı yeri, göy,
Yağar leysan, bahar fəsli nəbat eylər yeri göy,
Yüz iyirmi dörd min Nəbi hörmətinə yeri göy
Yaxşı eylə ölən vəqtə ayarım haray-haray.**

(Molla Cuma)

DODAQQDƏYMƏZ – müxtəlif şeir şəkillərində dodaqların bir-birinə dəyməsinə səbəb olan m, b, p, v, f samitlərinin işlədilməməsi. Bu samitlərdən “v” və “f” səslərinin tələffüzündə dodaqlar bir-birinə tam toxunmasa da, toxunmağa meyilli olduqlarından (aşıqlar buna “**yarımtoxunma**” deyirlər) dodaqdəyməz şeirlərdə onlardan istifadə olunması məsləhət görünür:

**El yeridi, yalqız qaldıq səhrada,
Çək əstərin, çal çatığın çata-çat!
Hərcayılar səni saldı irəğa,
Həsrət əlim yar əlinə çata-çat.**

**Qışda dağlar ağ geyinər, yaz qara,
Sağ dəstinlə ağ kağıza yaz qara.
Əsər yellər, qəhr eləyər yaz qara,
Axar çaylar, gələr daşlar çataçat.**

**Ələsgərin xətti çıxdı çal indi,
“Hey”i “yey”ə, “dal”ı “rey”ə çal indi,
Hərcayının kəlləsindən çal indi,
Çal çəngəlin, çək ciyərin çata-çat.**

(Aşıq Ələsgər)

Anadolu aşığıları “dodaqdəyməz” əvəzinə “**ləb-dəyməz**” kəlməsini işlədirlər.

Aşıqlıq ənənəsində tarixən dodaqdəyməz-deyişmə sınağı da mövcud olmuş, bu zaman deyişən tərəflərin dodaqlarının arasına iynə və ya ucu itilənmiş çöp qoyulmuşdur ki, yanılıb dodaqdəyən samitlərdən istifadə edən aşığın dodağı iynəyə və ya ucu iti çöpə batmış olsun.

Dodaqdəyməzin sadə və mürəkkəb çeşidləri vardır. Dodaqdəyməz gəraylı, dodaqdəyməz qoşma, dodaqdəyməz təcni, dodaqdəyməz divani, dodaqdəyməz müxəmməs sadə, dodaqdəyməz cığalı təcni, dodaqdəyməz yedəkli təcni, dodaqdəyməz cığalı müxəmməs və s. isə mürəkkəb çeşidlərdir.

DÖŞƏMƏ – xüsusi seçilmiş bir sözün şeirin misraları boyu hər misrada iki- üç, bəzən hətta dörd-beş dəfə ritmik şəkildə təkrarlanması. Həmin sözün hər bir misranın önündə də işlənməsi şərt sayılır. Xəstə Qasımın “tər” sözü üstünə döşədiyi şeir bu baxımdan çox səciyyəvidir.

**Tər getdim tər yarın tər xanəsinə,
Tər mehman, tər eylər, tər gülər Sənəm.
Tər xubdur, tər şuxdur, tər nazənindir,
Tər deyər, tər söylər, tər gülər Sənəm.**

**Tər zülfün, tər bulmuş tər buxağında,
Tər bəyaz tər əhmər, tər yanağında.
Tər şəkkər, tər damaq, tər dodağında,
Tər tutub, tər dişlər, tər gülər Sənəm.**

**Tər qəmzən, tər xədəng, tər sinəsində,
Tər atmış, tər peykan, tər sinəsində.
Tər asmış, tər narın, tər sinəsində,
Tər dəyməz, tər saxlar tər gülər Sənəm.**

**Tər bülbül tər qonar tər budağında,
Tər Məcnun tər gəzər, tər budağında,
Tər lalə tər bitər tər budağında,
Tər Qasım, tər dərər, tər gülər, Sənəm!
(*Xəstə Qasım*)**

Bu şeir hər misrada üç dəfə olmaqla “tər” ifadəsi üstünə döşənilmişdir. Bütün başqa keyfiyyətlərlə yanaşı, buradakı “tər” sözünün axıcı harmonik ardıcılığı özü qeyri-adi bir harmoniya və axar-baxar yaratmışdır.

Molla Cumanın “gözəl” sözü üstündə düzdüyü məşhur döşəmə qoşmada da eyni keyfiyyətləri görə bilirik.

**Gözəl, bircə, gözəl, dayan burada,
Gözəl dərdim gözəl deyim sənə, get.
Gözəl günüm gözəl qoydun qarada,
Gözəl, rəhmin gözəl eylə mənə, get.**

**Gözəl, varımı gözəl dərdə dərmanım,
Gözəl aldı, gözəl dinim, imanım,
Gözəlimsən, gözəl İsmi Pünhanım,
Gözəl doğru, gözəl cavab denə, get.**

**Gözəl Cuma, gözəl, doymaz sözünnən,
Gözəl, qorxdum gözəl xumar gözünnən,
Gözəl busə gözəl verib üzünnən,
Gözəl canın gözəl qatıb cana, get.
(Molla Cuma)**

Molla Cumanın böyük ustalılıqla düzüb-qoşduğu bu döşəmə-qoşmanın hər misrasında iki dəfə səslənməklə “gözəl” sözü xüsusi dalğalanma, müxtəlif bədii-üslubi mövqelərdə diqqətçəkici ritmik ahəng əmələ gətirmişdir. Aşıqların təbirincə, şeir bütünlükdə «gözəl» sözünün üstünə döşənmişdir.

Aşıqlar «döşəmə» manerasını çətin bir üsul saydıqlarından, adətən, çevrələrindəkilərin dəqqətini çəkmək və öz ifalarına rəğbət oyandırmaq üçün bu üsuldan istifadə edirlər.

Döşəmə müxtəlif şeir şəkillərinə tətbiq edilə bildiyindən onun **döşəmə təcnis, cığalı döşəmə təcnis, döşəmə divani, döşəmə müxəmməs və s.** kimi çox sayda çeşidlərinə də rast gəlmək mümkündür.

DUVAQQAPMA – toy mərasiminin qapanış hissəsində, eləcə də aşıq və sevgilisinin vüsali ilə bitən məhəbbət dastanlarının sonunda aşıqların oxuduğu şux ovqatlı müxəmməs. “Duvaqqapma” öz funksional səciyyəsinə görə ozan oğuznaməçiliyindəki “Yum vermə” ilə eyni mahiyyətdədir. **(Bax: Yumvermə).**

Həm ozan “Yum vermə”si, həm də aşıq “Duvaqqapma”sı məclis-mərasimin alqış-dualarla yumulmasına, qapanmasına xidmət edir. Ustad aşıqlar “Duvaqqapma”nın tarixən elə “Dua-qapama” olduğunu, sovet

dönəminin ideoloji yasaqlarına görə məcburən “Dua-qapama”nın “Duvaqqapma”ya çevrildiyini bildirirlər.

Duvaqqapma adətən, “Müxəmməs” saz havalarının birinin müşayiəti ilə gözəlləmə- müxəmməslərdən ibarət olur.

**Canımı qurban eylərəm,
Bir belə tərlən gözələ;
Hal bilən, şirin gülən,
Dosta, mehriban gözələ;
Boy uca, gərdən mina,
Zülfü pərişan gözələ;
Dolanır mürği-ruhum,
Olubdu mehman gözələ;
Xəstəyəm, yalvarıram,
Həkimi-loğman gözələ.**

**Gözəl xanım cilvələnilib
Gözəllərin xası kimi;
Görəni Məcnun eyləyir,
Leylinin sevdası kimi;
Ala gözlər şölə çəkir,
Göyün sürəyyası kimi;
Çəpgəni hər rəng çalır,
Tovuzun cığası kimi;
Baratdı, behiştədən gəlib,
Geydirib qılman gözələ.**

**Gözəl kəklik al geyinib,
Gözəllər xasından gözəl;
Silkinir, gərdən çəkir**

Gözəllər sonasından gözəl;
Qabiliyyət, mərifət tapıb
Ata-anasından gözəl;
Libas əndamına layiq
Əndam libasından gözəl;
Gözəlliyi cəm veribdi
Xaliqi-sübhan gözələ.

Qəmgin idim, xələt verdi,
Məlul könlüm aşdı gözəl;
Arifsən, əhli-ruhsan,
Can sənə peşkaşdı, gözəl!
Ay qabaq şölə verir,
Qaşın göyçək qaşdı, gözəl!
Nə qədər gözəl görmüşəm,
Hamısından başdı gözəl;
Cavanşir gözəllərinin
Cəmisi qurban gözələ!

Fələkdən gileyliyəm,
Mənə günü qara verib;
Mömini zəlil eyləyib,
Suru günahkara verib;
Tərlanı sara yazıb,
Tər qönçəni xara verib;
Ələsgər Məcnun olub,
Meylini dağlara verib;
Tərk edib ibadəti
Bağlayıb dastan gözələ.

(Aşıq Ələsgər)

EYDİRMƏ – aşıq ifaçılığındakı yardımçı melodik vasitələrdən biri. Aşıqlar çaldıqları saz havası ilə oxuduqları poetik mətni melodik tarazlığa gətirmək üçün, adətən, misranın ikinci yarısındakı sözlərdən birini avazlı şəkildə uzatmağa, sait səslərdən daha yataqlı olanını yayaraq yanıqlı və nisgilli səs çalarları ilə diqqətə çatdırmağa meyil göstəririlər. Aşıqlar bu meloavaz ustalığına “eydirmə” deyirlər.

Ustadlar şagirdlərinə çalıb-oxumaq məharətinin incəliklərini başa salarkən bu mühüm məqama da xüsusi diqqət yetirər və səsin avazla uzadılması anında “eydir, a bala, orasını eydir”, – deyə ifaya müdaxilə edirlər.

Eydirmə xalq arasında həm də sağın nəğmələrinə verilən adlardan biridir. Həmin nəğmələrdə də sözün və səsin avazlı tərzdə, yumşaq şəkildə uzadılması diqqət önündə saxlanılır.

ƏLİFLAM – klassik ustad aşıqların ərəb əlifbasındakı hərfləri sırasına uyğun olaraq şeirin misra və ya bənd başlarında rəmzi-məcəzi anlamda işlətmələri və onları öz savad, məntiq və istedad imkanlarına uyğun şəkildə poetik dillə mənalandırmaları. Bəzi aşıq mühitlərində buna “hürufatnamə”, “əlifnamə” və ya “əlifləmə” də deyilir.

Əliflam müxtəlif aşıq şeiri şəkilləri qəlib götürülməklə düzəldilə bilər: əliflam gəraylı, əliflam qoşma, əliflam təcnis, əliflam müxəmməs, əliflam divani və s.

Əliflam şeirləri divan ədəbiyyatı şairləri arasında da geniş yayılmışdır. Nəsimi, Xətai, Füzuli, Nəbati

yaradıcılığında dərin məzmunlu əliflam qəzəl, əliflam qəsidə örnəkləri yer alır.

İstər aşığı, istərsə də divan ədəbiyyatı əliflamları böyük əksəriyyətlə dini-təsəvvüfi səciyyə daşıyır. İlk hərfi (əlif), istisnasız olaraq, “Allah” kəlməsi ilə bağlanan əliflam şeirlərinin sonrakı hərf-misra düzümündə də Qurani-Kərim və şeiriyyətlə əlaqədar mətləblər dilə gətirilir:

**İbtidaki Əlif-Allah,
“Bey” - birliyə dəlalətdi.
“Tey” – təkdi, vahidi-yekta,
Arif bu elmə bələddi.**

**“Sey”- sabitdi doğru yola,
“Cim” – ucadı, bax cəlala,
“Hey” – mehribandı halala,
Münkir ondan xəcalətdi.**

**“Xey” – birdi, xaliqu-əkbər,
“Dal” – doğrur doqquz fələklər.
“Zal” - zikr eylər dildə əzbər,
“Rey” – ol Rəsuli-Əhməddi...**

**“Zey” – zəbanı aç xudaya,
“Sin” – salam et getməz zaya,
“Şin” – şövq elə o mövlaya,
Qeyri-söhbət məsiyyətdi.**

“Sat” – səbri-Şahi-Heydərə,
“Zat” – zərbin vurdu Əntərə,
“Tey” – tərif çıxdı göylərə,
Ağam kani-şücaətdi.

“Zay” – zülm edəcək düşmana,
“Ayn” – həyati çeşminə,
“Ğayın” – gül-ğülü-dövrənə,
“Fey” – fəna, “qaf” – qiyamətdi.

“Kaf” – kön ilə tutub qərar,
“Lam” – lal, necə hesab verər?!
“Mim” – möminə yol göstərər,
İsmi paki Məhəmmədi.

“Nun” – nida eylər hər zaman,
“Vov” – vay deyər, yatma, oyan,
“Hey” – hamıya yetər fərman,
Sanma səhni-zərafətdi.

“Yey” – yekdi adil padişah,
“Lam - əlifla” – birdi allah.
Ələsgər, tutduğun günah
Bağıslansa çox hörmətdi.
(Aşıq Ələsgər)

Əliflam simvolikasından yeri gəldikcə aşıq deyişmələrinin müəyyən məqamlarında da istifadə olunduğu görünür.

ƏLİFLƏMƏ – bax: əliflam
ƏVVƏL-AXIR DİVANI TƏCNİS – bax:
divani-təcnis

ƏVVƏL-AXIR – aşıq və divan ədəbiyyatında misra başındakı səslə misra sonundakı səsin eyni olması şərtilə yaradılan şeir. Elə bir ciddi yasaq qoyulmasa da, əvvəl-axır şeirləri, adətən, samit səslər əsas götürülməklə qurulur. Məsələn, birinci misra “b” samiti ilə başlayırsa, həmin samitlə də bitər. Şeirinin bütün sonrakı misralarında bu nizam (“b” ilə başlayıb “b” ilə bitmə) gözlənilir. Eyni sistem “g”, “t”, “z”, “s”, “c”, “x” və s. hərflərlə də qurula bilər. Nadir hallarda bu ənənə sait səslərə də tətbiq oluna bilər.

Aşıq ədəbiyyatında qoşma, təcnis, divani, müxəmməs və başqa şeir şəkilləri ilə ifadə olunmuş “əvvəl-axır” çeşidləri vardır. Xəstə Qasım, Abdalgülablı Aşıq Valeh, Hüseyn Şəmkirli, Aşıq Ələsgər, Molla Cuma, Hüseyn Bozalqanlı, Növrəs İman, Aşıq Şəmşir, Mikayıl Azafli və başqa söz ustalarının yaratdıqları “əvvəl-axırlar” bu şeir çeşidinin mükəmməl nümunələri sayıla bilər.

**Zatı naxələfdə etibar olmaz,
Zayıf oğul ana, atanı saymaz.
Zalımda, namərddə namus, ar olmaz,
Zər nadana çatsa, a tanı saymaz.**

**Zəhərli dünyadan kam alı ay az,
Zəmbur əfsəlindən kam alı ayaz,
Zərraf məclisində kamalı ayaz,
Zilə kamanını atanı saymaz.**

**Zəmində, Azafli, ayağı təmiz,
Zaman çırağıyam, a yağı, təmiz,
Zay nadan nə qanır, ay ağı təmiz,
Zərbinən dağları atanı saymaz.
(Mikayıl Azafli)**

Əvvəl-axır şeirləri daha çox aşıq məclislərində deklomativ şəkildə deyilir. Onların saz havalarının müşayiəti ilə oxunmasına az meyil göstərilir.

**GEDƏR-GƏLMƏZ, GƏLƏR-GETMƏZ,
AYAQLI TƏCNİS (NƏFƏSÇƏKMƏ TƏCNİS)** – aşıq ədəbiyyatında çox nadir örnəkləri olan təcnis çeşididir. Bu zaman təcnisin dördüncü misrasının sonunda elə bir söz və ya ifadə seçilir ki, onun tələffüzündə nəfəs ağzıdan içəriyə alınır və geriyyə verilmir. Gedər-gəlməz təcnisin bəzi aşıq mühitlərində “nəfəs-çəkmə” adlanması da bu səbəbdəndir:

**Bağban bar bəsləyib bara yetəndə,
Dərəndə meyvəsin eyləməmzi isss...
Yar badə dəstində yara yetəndə,
Dadanda ləzzətin eyləməmzi isss...
Bekar arvad cavan əri qocaldar,
Küsər öz bəxtindən ay eylər of-of!**

**Çalış hər bir işə yara, yetəndə,
Dərdə əlac olar yara yetəndə,
Həsrət çəkən könül yara yetəndə
Görüş zamanında eyləməmzi isss...
Bir bədəsil çıxsə yaxşı nəşildən,
Görənlər ah çəkib ay eylər of-of!**

**Elə danış deməsinlər səy sənə,
Bir dərdimi yetirmisən səysənə,
İnsan qəfil yuxusundan səysənə,
Oyanıb yuxudan eyləməmzi iss...
Mərd igidin sərəncamı pozulsa,
Dost görər yurdunu, ay eylər of-of!**

**Nəcəf deyər, dost qadanı az alım,
İnsafdırmı mən dərdindən azalım.
Sən gələndə biz tərəfə, a zalım,
Həsrət çəkən könül eyləməmzi iss...
Bir səyyad ki, şikarını bulmaya,
Boylanar dalınca, ay eylər of-of!!!
(*Nəcəf Əlimərdanlı*)**

Bu örnəkdə əsas bənddən sonra gələn yardımçı hissədə eyni əməliyyat tərsinə həyata keçirilmişdir. Belə ki əsas bənddən sonra gələn yardımçı-yedək hissənin axırında işlənən “of-of” ifadəsinin tələffüzü zamanı nəfəs içəri alınmır, əksinə ağızdan çölə verilir. Aşıqlar buna “gələr-getməz” deyirlər. Beləliklə də, yuxarıda misal gətirilən nümunə öz çeşidinə görə “gedər-gəlməz, gələr-getməz, yedəkli təcnis”dir.

Özünəməxsus söyləniş tərzini olan gedər-gəlməz / nəfəsçəkmə, yaxud da gələr-getməz / nəfəsvermə təcnilər, adətən, saz havasının müşayiəti olmadan təqdim edilir. İfaçının və dinləyicinin diqqəti daha çox cinasların və “gedər-gəlməz”, yaxud da “gələr-getməz” sözün tələffüz tərzində olur.

GƏRAYLI – dördmisralı bəndlərdən qurulan, hər misrası səkkiz hecadan ibarət olan, birinci bəndi *a-b-c-b*; sonrakı bəndləri isə *d-d-d-b*; *e-e-e-b* ardıcılığıyla qafiyələnən aşıq şeiri. Adətən, üç-beş bənddən ibarət olur. Sonuncu bənddəki möhürbənd yerində müəllif öz adını və ya təxəllüsünü söyləyir. Heca vəzninin qaydalarına tabe olan gəraylının 5 + 3; 4 + 4; 3 + 3 + 2 şəklində misradaxili bölgüləri də vardır:

**Alçaq yerdən duman qalxar,
Dağı dolana-dolana.
Göy üzünü bulud alar,
Mahı dolana-dolana.**

**Kimi ağa, kimi nökər,
Nökər olan cəfa çəkər,
Bülbül ağlar, qan-yaş tökər,
Bağı dolana-dolana**

**Qurbani muraza yetdi,
Canan gəldi, burdan ötdü,
Nöbat gəlib mana yetdi,
Saqi dolana-dolana.**

(Qurbani)

Diqqət yetirdikdə, aydın şəkildə görmək olur ki, gəraylı misraları boyunca misradaxili bölgü eyni ölçü qəlibində getmir. Məsələn, Qurbaninin yuxarıdakı gəraylısında birinci bəndin birinci və üçüncü misraları 4+4 ölçüsündə olduğu halda, ikinci və dördüncü misralar 5+3 bölgüsü daxilindədir. İkinci və

üçüncü bəndin ilk üç misrası yenə 4+4, dördüncü misralar isə 5+3 şəklindədir. Məsələ burasındadır ki, gəraylının saz havasının müşayiəti ilə aşıq tərəfindən oxunmasına diqqət etsək görürük ki, sözü gedən gəraylıdakı 5+3 qəlibi elə 4+4 şəklində tələffüz olunur.

**Alçaq yerdən (4) + duman qalxar (4),
Dağı dola (4) + na-dolana (4).
Göy üzünü (4) + bulud alar (4),
Mahı dola (4) + na-dolana (4).**

Göründüyü kimi, bu ifa biçimində saz havasının yaratdığı ritmik intonasiyaya görə bəndlərin bütün gedişatı boyu 4+4=8 prinsipi eynilə qorunur. Abbas Tufarqanlıın “Könlüm” rədifli gəraylısında da eyni mənəzərəni görmək mümkündür.

**Nə ağlarsan, nə sızlarsan,
Bir dərdi beş olan könlüm!
Axırda zünnar bağlarsan,
Qəmə yoldaş olan könlüm!**

**Bir yar gəlir obasından,
Alım dərdü bəlasından,
Çərxi-fələk badasından,
İçib sərxoş olan könlüm!**

**Abbas ağlar arsız-arsız,
Dünya olub etibarsız,
Deyirdin, dözərəm yarsız
Döz, bağı daş olan könlüm!
(Abbas Tufarqanlı)**

Gəraylılar daha çox ritmik və oynaq saz havaları ilə oxunduğu üçün onun məzmun yükündə təbiətə və insana məxsus olan gözəllik keyfiyyətləri yer alır. Bununla birlikdə dərin fəlsəfi tutuma malik mövcud ictimai-siyasi gerçəkləri ümumiləşdirilmiş şəkildə ifadə edən, eləcə də ürfan-təsəvvüf səciyyəsi daşıyan klassik gəraylılar da kifayət qədər çoxdur:

**Gəl, gəl səndən xəbər alım,
Süleymandan qalan dünya!
Əzəlin gəl-gəl eyləyib,
Axrım oldu yalan, dünya.**

**De görüm kimə talıbsan,
Dərsini kimdən alıbsan,
Səksən yolla boşalıbsan,
Doxsan yolla dolan dünya.**

**Xəstə Qasım qalıb naçar,
Sirr sözünü kimə açar?
Gələn qonar, qonan köçər,
Kimdi səndə qalan, dünya?**

(Xəstə Qasım)

Bununla belə, el-oba arasında saz-söz məclislərində gözəlliyin vəsfinə həsr olunmuş, insanı xoş əhvəla, ürəyini rıqqətə gətirən gözəlləmə gəraylılar daha üstün mövqə sahibi olur:

**Gəl, ey mehri-məhəbbətim,
Üzün məndən niyə döndü?
Ağzı şəkər, ləbi qəndim,
Üzün məndən niyə döndü?**

**Ayrılıqdan ölüm yeydi,
Həsrətin qəddimi əydi,
Nə dedim, xətrinə dəydi,
Üzün məndən niyə döndü?**

**Təşrif buyur gedək bağa,
At zülfünü sola, sağa,
Ələsgər sənə sadağa,
Üzün məndən niyə döndü?**

(Aşıq Ələsgər)

“Gəray” adlı qədim türk tayfasının adına bağlı olduğu ehtimal olunur. Səkkizlik ölçüsünə tabe olan saz havaları (“Dübeyti”, “Şahsevəni”, “Paşaköçdü”, “Sarıtel”, “Təbrizi”, “Gəraylı” və s.) üstündə oxunur. Azhecalılığına, qısa və yığcam ölçülü musiqi qəlibləri ilə oxunduğuna görə gəraylılar heca vəzninin ilkin dönməsinə aid arxaik poetik mətnlərindən sayılır.

Maraqlıdır ki, “Koroğlu” dastanında yer alan qəhrəmanlıq ruhunda şeirlərin əksəriyyəti gəraylı qəlibi üzərində qurulmuşdur. Həmin şeirləri aşıqlar yüksək əhval, coşdurucu ruh yaradan səkkizlik ölçüsündəki saz musiqisi – “Koroğlu havaları” altında ifa edirlər: “Cəngi Koroğlu”, “Döşəmə Koroğlu”, “Bozuğu”, “Koroğlu dübeyti”, “Təbli-cəngi Koroğlu”, “Meydan Koroğlusunu” və s.

**Hoydu, dəlilərim, hoydu,
Yeriyin meydan üstünə.
Havadakı şahin kimi,
Tökülün al qan üstünə.**

**Qoyun bədöylər kişnəsin,
Misri qılınclar işləsin,
Kimi tənab qılınclasın,
Kiminiz düşman üstünə.**

**Koroğlu çəkər haşanı,
Bəylər edər tamaşanı,
Mən özüm Aslan paşanı,
Hərəniz bir xan üstünə.**

(Koroğlu)

Müxtəlif poetik-üslubi müdaxilələr nəticəsində gəraylı qəlibi əsasında "Cinas gəraylı", "Cıǵalı gəraylı", "Dodaqdəyməz gəraylı", "Dildönməz gəraylı", "Sallama gəraylı", "Zəncirləmə ayaqlı gəraylı" və s. kimi şeir çeşidləri yaradıla bilər.

Cıǵalı gəraylı:

**Məhəbbət sarayı uçsa,
Qəlb alışar, dil vay eylər.
Könül pərvazlanıb uçsa
Gəzər yarını,
Vəfadarını,
Öz dildarını.
Tapammasa, bil, vay eylər.**

**Aşıq yarını görməsə,
Siyah saçların hörməsə,
Açılan gülün dərməsə**

Gül tökülər,
Əğyar gülər,
Bel bükülər,
Cığa ağlar, tel vay eylər.

Ovçu itirsə maralı,
Kəsilər səbri, qərarı,
Dağdan-daşdan xəbər alı,
Ürək yanar,
Yarın anar,
Dərdli qanar,
Çəmən sızlar, çöl vay eylər.

Hicran yaşı dərin gəlsə,
Məhəbbəti iki bölsə,
Cavan Hüseyin nakam ölsə
Çaylar çağlar,
Dost soraqlar,
Yarı ağlar
Heyif deyib, el vay eylər.
(Hüseyn Cavan)

GÖZƏLLƏMƏ – gözəlliyin vəsfinə həsr edilmiş aşığı şeiri və saz havalarına verilmiş ümumi ad. Gözəlləmələr ən çox qoşma və qoşma üstündə olan saz havalarına bağlı olsa da, aşığı şeirində gözəlləmə-divani, gözəlləmə-müxəmməs, gözəlləmə-gəraylı kimi çeşidlərə də rast gəlinir:

Gözəlləmə-gəraylı:

**Budur gəldi bahar fəslü,
Açılbır lala, Nərgiz!
Ağız süddü, dodaq qaymaq,
Dilin batıb bala, Nərgiz!**

**Gedərsən Çinə, Maçinə,
Müşk, ənbər səpdin saçına,
Bənzəyirsən ağ laçına,
Hey cumursan gölə, Nərgiz!**

**Kəsibsən aşiqin yolun,
Qırıbsan qanadın, qolun,
Tuti kimi ötür dilin,
Dönübsən bülbülə, Nərgiz!**

**Ha deyirəm: xanım, xanım,
Od tutdu cəsədim, canım,
Töhmət altda çıxdı canım,
Rəhmin gəlsin qula, Nərgiz!**

**Sən Tahiri küsdürübsən,
Qol – qanadın üzdürübsən,
Gəlir yolun kəsdiribsən,
Necə gedim belə, Nərgiz?!**

(Tahir Mirzə)

Gözəlləmə-qoşma:

Cilvələnilib nə qarşımda durubsan,
Anam sənə qurban, ay Sarıköynək!
Mələksən, çıxıbsan cənnət bağından,
Heç kim olmaz sənə tay, Sarıköynək!

Doymaq olmur işvəsindən, nazından,
Fərə kəklik kimi xoş avazından,
Yel vurdu, ürbəndi atdı üzündən,
Elə bildim doğdu ay, Sarıköynək!

Gözəlsən, tərifin düşüb mahala,
Zər kəmər yaraşır qaməti-dala,
Ləb qönçə, diş inci, yanağın lala,
Çəkilib qaşların yay, Sarıköynək!

Gərdənə yaraşır qızıl həmayıl,
Görənin aqlını eyləyir zayıllıq,
Həsretin çəkənlər olubdu sayıl,
Yığır qapılardan pay, Sarıköynək!

Tuti dilli, sərv boylu Salatın!
Yoxdu mərhəməti bu səltənətin,
Göndər gəlsin Ələsgərin xələtin,
Eyləmə əməyin zay, Sarıköynək!

(Aşıq Ələsgər)

***

Mələk qanadında enibdi göydən,
Bu gözəl dünyanın, ərzin gözəli.
Kim qurtula bilsə heyrətdən-heydən,
Göstərib nişana versin gözəli.

Bənizi dağların bəyaz qarıdı,
Sinəsi bağların nübar barıdı.
Bəlkə Koroğlunun Nigar yarıdı,
Kitabın, dəftərin, dərsin gözəli.

Sorağımı aşiq götürüb gəlib,
Dastandan-dastana ötürüb gəlib.
Sazın sinəsinə gətirib gəlib,
Oxşaya-oxşaya hər sim gözəli.

Tərifə sığışmır boyu-buxunu,
Bilmirsən gerçəkmi, yoxsa yuxumu?!
Çəkir qılıncını, atır oxunu,
İnsafsız, imansız, tərsin gözəli.

Baxışı bahardı, yanağı yazdı,
Orxan Paşa görən bir ayrı nazdı.
Nə qədər söyləsəm, desəm də azdı,
Gözəllər yığıb görsün gözəli!
(Orxan Paşa)

Gözəlləmə-müxəmməs:

**Arif olan, bilin, çəkib bu sinəmə dağı gözəl,
Bülbül kimi gəşt eləyib, dolanıb bağı gözəl.
Görəni candan eləyir hüsnünün varağı, gözəl.
Xəstə ki, hələ xəstədir, öldürürsən sağı, gözəl.
Xudam səni xəlq eləyib aşıqlara yağı, gözəl.**

**Yanağına, qabağına tökülüb telləri qəşəng,
Qönçəli bir bağça kimi açılıb gülləri qəşəng,
Deyəsən qüdrət qaşdı, ağ nazik əlləri qəşəng,
Bizimlə xoş danışan o imran dilləri qəşəng,
Mollalara qəsd eləyir, tullayıb yaşmağı gözəl.
*(Xəyyat Mirzə)***

Şux, oynaq ritmlə söylənən və yüksək əhval ifadə edən gözəlləmələrdə təkcə gözəl xanımların hüsnü vəsf olunmur. Dağların, bağların, bulaqların, meşələrin, kənd və şəhərlərin tərəvət və yaraşığından söz açan gözəlləmələr də aşiq poeziyasında xeyli yer tutur.

**Ay ağalar, gəlin tərif eləyim,
Nə əcəb düşübdü yeri Dərbəndin.
İsgəndər əlilə olub bərqərar,
Çəkilibdi bürcü-barı Dərbəndin.**

**Dərbənd gözəlləri qəsrdən baxar,
Gələni-gedəni odlara yaxar,
Cümədən-cüməyə seyrana çıxar
Gəlini, qızları, dulu Dərbəndin.**

Dərbənd dedikləri bağçadı, bağdı,
Alt yanı dəryadı, üst yanı dağdı,
Çox əcəb gəzməli, səfəli çağdı,
Xəstəyə şəfadi narı Dərbəndin.

Sən gedirsən o Dərbənddə qalmağa,
Ləldən-cəvahirdən ələ salmağa,
Yeyib-yedirməyə, qonaq almağa,
Səxahlı oğulları Dərbəndin.

Döşündə çeşmələr, zirvəsində qar,
Gözəlində həya, iyidində ar.
Elə ki, qış keçdi, açıldı bahar,
Laləzardı sağı, solu Dərbəndin.

Düyüsü əkilib Gilandan gəlir,
Sürüsü çəkilib Muğandan gəlir,
Çindən, Hindistandan, Yəməndən gəlir,
Darçını, mixəyi, hili Dərbəndin.

Düşməninə zalım, dostuna mərddi,
Səyyadı alıcı, bərəsi bərkdi,
Sıldırım qayalı, havası sərti,
Hər yana işləyir yolu Dərbəndin.

Cümə məscidində qılırlar namaz,
Ağam Əli orda olub pişnamaz,
Bu sözləri deyər binəva Abbas,
Məhəmməd dəstində əli Dərbəndin.
(Abbas Tufarqanlı)

Çoxsaylı gözəlləmə havaları vardır: “Şirvan gözəlləməsi”, “Cəlili”, “Qəhrəmanı”, “Kərəm gözəlləməsi”, “Göyçə gözəlləməsi”, “Mirzəcanı”, “Qaytağı”, “Sulduzu”, “Dübeyti”, “Naxçıvan gülü”, “İncəgülü”, “Göyçəgülü”, “Savəgülü”, “Urmu gözəlləməsi”, “Borçalı gözəlləməsi”, “Ordubadi”, “Şəşəngi” və s.

**Yarım sinəsində bir dəstə çiçək,
Yarı qönçə, yarı nərgiz, yarı gül.
Çiçəkdən də, nərgizdən də yar göyçək,
Xoş halına kimin vardı yarı gül.**

**Qızılgül cananın al yanağıdır,
Nazik yarpaqları bal dodağıdır,
Ağ gül gözəllərin tər buxağıdır,
Gülər üzlər heç olmasın sarı gül.**

**Güldü yaraşığı bağça bağların,
Xaldı yaraşığı ağ buxaqların,
Yardı yaraşığı gen otaqların,
Cavan Hüseyin çəkir intizarı, gül.
(*Hüseyin Cavan*)**

***

**Qaşları qələmim, şirin kələmim,
Sənsən bir sevgili gözəl mənəm.
Həm canım, cahanım, küllü ələmim,
Olaydın axırım, əzəl mənəm.**

**Qayada kəkliyim, düzdə ceyranım,
Murovum, Qoşqarım, dağım, aranım,
Şonqarım, Şahbazım, tülək tərланım,
Qəlbimdə növrəstə gözəlim mənim.**

**Şərəfim, izzətim, gülbərgitərim,
Kövkəbim, mehrabım, mahım, ölkərim,
Ağzı beçə ballı, dili şəkərim,
Ləbləri şirinim, məzəlim mənim.**

**Taleyim, dövrənim, eyşim, ləzzətim,
Şəmşirəm, səndədir xətir, hörmətim,
Dilimdə əzbərim, sözüm, söhbətim,
Saf təbim, pak şeirim, qəzəlim mənim.**

(Aşıq Şəmşir)

GÖZƏLLƏMƏ-QAFİYƏ – ustad aşıqların gözəlləmə-qoşmaya verdikləri ad variantlarından biri. Bilindiyi kimi, klassik aşıq poeziyasında “qoşma” adı əvəzinə daha çox “qafiyə” kəlməsi işlədilmişdir. On birlik ölçüsündəki aşıq şeirlərinin şux və oynaq ahəngə malik olanlarına da “gözəlləmə-qafiyə” deyilmişdir. M.P.Vaqif qəmli şeirlər yazan M.V.Vidadiyə:

**Qafiyə deməyin seyrəklənibdir,
Könlün bayatıda zirəklənibdir –**

deyə ünvanladığı poetik məzəmmətdə də “qafiyə” kəlməsi altında gözəlləmə ruhlu qoşmanı nəzərdə tutur.

Molla Cumanın XIX əsrin sonlarına aid olan şeir dəftərlərində də qoşma əvəzinə “qafiyə” deyimindən istifadə olunmuşdur. Məsələn, “Qafiyə və təcnis” deyişməsi bu baxımdan daha tipikdir:

Qafiyə

**Ey dörd hərflə, salamımı qəbul et,
Məndən salam bir də yara deyərsən.
Sıdqi-dildən bu naməyə nəzər et,
Sonra sən də o dildara deyərsən.**

Təcnis

**Desən sağ ol, deməsən də nə deyim?
Desən dedin, deməsən də nə deyim?
Saxlagınən dildə desən nə deyim?
Deyər olsan vara-vara, deyəsən.**

Qafiyə

**Eşqin kitabından almışam dərsi,
Söylə sən avandı, söyləmə tərsi,
Nə ərəbdi, nə türküdü, nə farsı,
Oxuyuban qan işarə, deyəsən.**

Təcnis

**Çün arıfsən işarəni qanasan,
Təhər, töhmət eyləyibən qanasan,
De yazıqdır, bais olma qana sən,
Can alandı, o xunxara deyəsən.**

Qafiyə

**Əlif ki, var əlif beyin başında,
O Sələfdir mahıların tuşunda,
Gər ləlisə, bədəxşanın daşında
Satılmazmı bir tüccarə deyəsən.**

Təcnis

**Tüccariyam, allam ləli-Yəməni,
Haqq çıxarsın aralıqdan yamanı,
Xədənginə nişan etdi ya məni
Ciyər oldu parə-parə deyəsən
(*Molla Cuma*)**

Aşıq havaları içərisində yer alan “Qara qafiyə” sadə qoşmaların oxunduğu saz havasıdır. “Dedim-dedi” tərzində qurulan oynaq, şux qoşmalar isə daha çox “Güllü qafiyə” havası üstündə oxunur.

GÜL QAFİYƏ – aşıq ifaçılığında istifadə olunan yardımçı poetik vasitələrdən biri. Gül qafiyələr qoşma və gəraylı bəndinin misra qırımlarında – yarım-misralarda və ya misra, qoşamisra, eləcə də bənd aralarında işlədilir. Müşayiət etdiyi mətnin məzmun dairəsinə uyğun seçildiyi üçün gül qafiyələr aşıq ifası zamanı təqdim olunan oxu materialının bədii-estetik təsirini nəzərə çarpacaq dərəcədə artırır. Məsələn, gözəlləmə üstündə oxunan qoşma, bəndinin üçüncü misrası ilə dördüncü misrası arasında gül qafiyənin bədii sistemə vurduğu naxışa diqqət yetirək:

**Bundan sonra öpüb qucmaq çağdır,
ay gedən ey-eyy...
gül bədən ey-eyy...
bal dadan ey-eyy...
aldadan ey-eyy...
ixtilat keçibdir, söz vaxtı deyil.**

Burada onsuz da gözəl olan mətn parçası gül qafiyələr, hesabına daha da tərəvətlənir.

Gəraylı bəndinin gül qafiyəsi qoşma bəndinin gül qafiyəsinə nisbətən yığcam olur, çünki onun müşayiət etdiyi mətnin özü də ölçü baxımından yığcamdır. Gözəlləmə gəraylının bənd boylarını izləyən gül qafiyə:

**A beybəfa,
Vermə cəfa,
Gəl insafa,
Sürək səfa...**

Gözəlləmə-qoşmanın həmin məqamdakı gül qafiyəsi:

**Dağlar maralı,
Gəzmə aralı,
Rəngim saralı,
Mənəm yaralı,
Kəsmə qəralım,
A dərdir alım...**

Təqdim olunan nümunələrdən də göründüyü kimi, gül qafiyələr, adətən, müraciət üstündə qurulur və

kövrək, həzin, yalvarış-iltimas səciyyəli söz-deyimlərdən təşkil olunur.

GÜLLÜ QAFİYƏ – Gözəlləmə tərzindəki aşiq şeirlərinin “dedim-dedi” və ya “dedim-söylədi” prinsipi ilə sual-cavab şəklində qurulmasına verilən ad. Misra daxilində, yaxud da misra önlərində yer alan həmin “dedim-dedi” və ya “dedim-söylədi”ləri aşıqlar “gül” hesab edir və daha çox bu tərzdəki qoşmalara “güllü qafiyə” adı verirlər.

“Qafiyə” XX yüzilliyə qədər Azərbaycan folklor arealında hazırkı “qoşma” anlamını ifadə etmişdir. Bu mənada “güllü- qafiyə” – “güllü- qoşma” deməkdir.

Misradaxili “dedim-dedi”lərdən qurulan güllü qafiyə:

Dedim: Gülşən nədi? – Dedi: Bağımdı.

Dedim: Səfalıdı? – Söylədi: Yox-yox.

Dedim: İsrət nədi? –Dedi: Çağımdı.

Dedim: Gəlsən sürək! – Söylədi: Yox-yox.

Dedim: Əla nədir? – Dedi: Gözümdü.

Dedim: Şərbət nədi? – Dedi: Sözümdü.

Dedim: Şirin nədi? -Dedi: Üzümdü.

Dedim: Öpməlisən! – Söylədi: Yox-yox.

Dedim: İnci nədir? – Dedi: Dişimdi.

Dedim: Əbru nədir? – Dedi: Qaşımdı.

Dedim: Yumru nədir? – Dedi: Döşümdü.

Dedim: Əmməlisən! – Söylədi: Yox-yox.

**Dedim: Siyah nədir? – Dedi: Telimdi.
Dedim: Şəkər nədi? – Dedi: Dilimdi.
Dedim: Nazik nədi? – Dedi: Belimdi.
Dedim: Qucmalısən! – Söylədi: Yox-yox.**

**Dedim: Qulac nədi? – Dedi: Qolumdu.
Dedim: Uzaq nədi? – Dedi: Yolumdu.
Dedim: Əmrah kimdi? – Dedi: Qulumdu.
Dedim: Gəlsən gedək! – Söylədi: Yox-yox.
(Ərzurumlu Əmrah)**

Misraönü “dedim-dedi”lərdən qurulan güllü qafiyə:

**Dedim: dilbər, getmə bir dəm danışaq,
Dedi: sözün yoxdur, bəhanədir bu!
Dedim: bir nəzər qıl aşiq halına,
Dedi: əcəb dəli, divanədir bu.**

**Dedim: ey vay, halım yaman olubdur,
Dedi: qəmdən belim kaman olubdur,
Dedim: vallah sənə meydan olubdur,
Dedi: mən bilmənəm xəzanədir bu!**

**Dedim: qoy gözümə qıvrım tellərin,
Dedi: lazım deyil vəhşi güllərin,
Dedim: sən bizimsən, biz də ellərin,
Dedi: çəkin burdan, biganədir bu!**

**Dedim: sənə aşiq olan can budur,
Dedi: sənin eşqin axar bir sudur,
Dedim: cavan ömrüm çürüyüb gedir,
Dedi: əbəs sözdür, əfsanədir bu!**

**Dedim: mən Qurbanam yarın adına,
Dedi: elə sənsən düşən yadına,
Dedim: mən ha yandım eşqin oduna,
Dedi: şəmə yanan pərvanədir bu!**
(Qurbani)

Bu qəbildən olan aşıq şeirləri aşıqlar tərəfindən, əsasən, “Güllü qafiyə” adlı saz havası üstündə oxunur.

HAÇABEYT – qoşma, təcnis və gəraylının birinci bəndini aşıqlar qafiyə sisteminə görə, “haçabeyt” adlandırırlar. Bu şeir şəkillərinin birinci bəndi digər bəndlərdən fərqli olaraq beyt prinsipi əsasında *a-b-s-b* ardıcılığı ilə qafiyələndiyi üçün birinci iki misra bir beyt, o birisi iki misra da növbəti beyt hesab edilir:

Gəraylı haçabeyti:

**Səhərin dan yeli kimi
Əsmə, qadasın aldığım.
Mənim səbri-qərarımı,
Kəsmə, qadasın aldığım.**
Qurbani

Qoşma haçabeyti:

**Ay ariflər, bir tərlanın uçubdu,
Sağ əlimdən sol əlimə alınca.
Onun tutan xeyri-bəhrin görməsin,
Mən yazığım naləsi var dalınca.**
Xəstə Qasım

Səkkiz və on bir hecalı aşığı şeirlərinin ilk bəndinin haçabeyt, yəni çarpaz qafiyə şəklində qurulması böyük ehtiramla bu qəbildən olan mətnləri müşayiət edən saz havalarının melodik strukturu ilə bağlıdır. Belə ki, gəraylı və qoşma mətnlərini müşayiət edən saz havalarının ilk musiqi kupleti, adətən, iki bütöv musiqi cümləsindən ibarət olur ki, bu da haçabeytlərin yaranmasına gətirib çıxarır.

HAQQ DİVANISI – aşığılar “Baş divanı” saz havasında dini-ürfani və təsəvvüfi məzmununda divanı oxuduqları zaman bunu “aşığılığın qapısı” və ya “haqq divanı” adlandırırlar. “Haqq divanı” böyük əksəriyyətlə aşığı məclisinin girişində söylənilir. Aşığı bu məqamda özünü Haqqın-Allahın dərğahında –divanında hiss edir. Məclis-mərasimə başlamaq üçün Allahın dərğahından – Haqq divanından izn-rüsxət istəyirmiş kimi aşağıdakı yalvarış- nidanı dilə gətirir: “Ya İlahi, ya Rəsul, ya Mövlam, ya Şahi-Mərdan! Səndən mədəd”! Bundan sonra o, Haqq dərğahında – divanında təzim edərək məşhur divanilərdən birini çalib oxumağa başlayır. Aşığı Ələsgərin “Baş endirir” rədifli məşhur divanı ən çox müraciət olunan haqq divanilərindən biridir:

**Ələstidən “bəli” deyən Sübhana baş endirir,
Məhəmmədə nazil olan Qurana baş endirir.
Özü birdir, adı minbir, vəhdəti əl-laşərik,
Əhli mömin görə bilməz, pünhana baş endirir.**

Ölməyincə, bu sevdadan çətin dönəm, usanam,
Həqiqətdən dərs almışam, mərifətdən söz qanam.
Şahi-mərdan sayəsində elm içində ümmanam,
Dəryaların qaydasıdı, ümmana baş endirir.

**Biçarə Aşıq Ələsgər olma elmə nabələd,
Danışanda doğru danış, sözün çıxmasın qələt.
Çox qazansan, az qazansan beş arşın ağdı xələt,
Var-dövlətə baş endirən əfsana baş endirir.**
(Aşıq Ələsgər)

***

Bir quş gördüm havalanmış yuvası səngərdədi,
Bir gəmi dəryaya dalmış, çarxları ləngərdədi,
Onu ümmana qərq etmək mənim əski peşəmdi,
Günəşin şövqü altında bulud ona pərdədi.

Tanıginən qarşı gələn kimdən alıb dərşini,
Lövhi-qələm kəcavətdə keçib ərşin kürsünü,
Yeddi min ayə içində nişan verrəm birşini,
Ruhları ərşi-ələda, cəsədi yerlərdədi.

Ağacanam, mən də sənə nişan verrəm zatımı,
Min bir yola ayırırım bir əlif urfatımı,
Şin şəhri tənəzzüldü, təriqət heyrətimi,
Ustadımdı Şahi-mərdan dillərdə əzbərdədi.

(Şair Ağacan)

HAYLA – lirik folklor nümunələridir. Forma etibarilə bayatıları xatırladır. Zaqatala-Balakən tərəflərdə geniş yayılmışdır. Xalqımızın həyatı, məişəti, mə-

həbbət duyğuları, vətən sevgisi, ailə münasibətləri, tarixi, tarixinin müxtəlif hadisələri burada bədii şəkildə öz əksini tapmışdır. Hayla adından da görüldüyü kimi “çağır”, “səslə”, “hayla” anlamını verir. Bəzən “Tala mahnıları” da deyilir.

Haylaları qədim türk tayfalarından olan hunlarla da bağlayırlar. Haylaları musiqi aləti tənbur vasitəsilə və sərbəst ifadə etmişlər. Haylaların toplanması və nəşri sahəsində də xeyli işlər görülmüşdür. Ə.Cəfərzadə, A.Məmmədli, M.Allahmanlı haylalarla bağlı fikirlər söyləmişlər. A.Məmmədlinin “Haylada unudulan tariximiz və tənbur” (2013), M.Allahmanlının “Xalqın zəngin söz xəzinəsi” (2013) adlı araşdırmaları vardır.

**Hayla haylanın başı,
Hayla bilməyən naşı.
Hayla bilmək yaxşıdır,
Qərib yerin yoldaşı.**

**Danış, tamburum, danış,
Bir sən mənimlə barış.
Açıban qollarını
Gəlib boynuma sarış.**

**Tamburu çalan əllər,
Xırmana gedən vəllər.
Mən daha gedər oldum
Salamat qalın ellər.**

**Dostum, başına gələr,
Sürmə qaşına gələr.
Bir neçə hayla desəm,
Sənin xoşuna gələr.**

**Padnosa əl vuruldu,
Carda mizan quruldu.
Yarım ötüb gedəndə,
Tiflisə tel vuruldu.**

HEYDƏRİ – aşıq yaradıcılığında işlənən cığalincinas şeir biçimlərindəndir. Bu şeir çeşidindən ustalar öz yaradıcılığında yeri gəldikcə yararlanmışlar. Mövzu rəngarəngliyi ilə seçilən bu nümunələrdə məhəbbətin tərənnümü, gözəlliyin yüksək ustalılıqla təcəssümü aparıcılıq təşkil edir. Heydəridən bir şeir biçimi olaraq klassik ədəbiyyatın nümayəndələri də yararlanmışlar. Əndəlib Qaracadağının, Mücrim Kərimin, Padarlı Abdullanın və s. yaradıcılığı buna nümunədir.

**İbtida əlifdən dərsim alanda,
Göstərdilər mənə nə qarə yaxşı.
Oxudum dərsimi haraya qərəz.
Yox aşıq harayına,
Xalların harayına,
Aşıq Hüseyn nə dedi
Dost getdi harayına.
Yar üzünə layiqmi hər ayına,
Seyrağıb geyinsin nə qara yaxşı.
Naləsi yetişsin haraya qərəz.**

Ələ alıb tiri-kaman atanda,
Həllac gəlib bu dağları atanda.
Yox aşiq atanı,
Müjgan oxun atanı.
Aşiq Hüseyn neyləyir
Öz dostunu atanı.

Oğul xalis olsa neylər xalis atanı,
Mansuru çəkdilər nə dara yaxşı,
Dağlar səcdə qıldı haraya qərəz.

Sevdiyim, cananım gündə gələndə,
Büllur pəncərədən gün də gələndə.
Aşiq gündə gələndə,
Xalın gündə gələndə,
Hüseyni yada salıb
Dostu, gündə gələndə
Dost istər ki, dostu gündə gələndə,
Otaqda vurulsun nəqqarə yaxşı;
Ləzzəti yetişsin haraya qərəz.

Aşiq Hüseyn deyər Nizami keçdi,
Firdovsi, Füzuli, Nizami keçdi,
Aşiq, Nizami keçdi,
Xalın nizami keçdi,
Aşiq Hüseyn hesaba
Gəldi nizami, keçdi.
Hesabdar hesabın nizami keçdi,
Ömrünü yazarlar nə qara yaxşı,
Cəsədin qoyarlar haraya qərəz.
(Hüseyn Şəmki)

Heydəri şeir biçimi üçün xarakterik xüsusiyyətlərdən birisi aşığın öz adını hər bayatıda çəkməsidir. Son bənddə isə sənətkar həm bayatıda, həm də on birlik ölçüdə olan misralarda adını qeyd edir.

HƏCV – klassik sənət ənənəsinə görə şair və aşıqlar özlərinin sənət və şəxsiyyətlərinə təhqiramiz münasibət hiss etdikləri zaman həmin hadisəyə və hadisənin səbəblərinə ünvanlanmış vulqar sözlərlə dolu şeir qoşurlar ki, bu da “həcv” adlanır. Həcvlərdə etik çərçivə gözlənilmədiyindən həcv qoşan aşıq və ya şair qarşı tərəfi aşağılamaq üçün vulqar ifadələrdən, söyüş və təhqirlərdən istifadə etməkdən də çəkinmir.

Həcv istər divan ədəbiyyatının, istərsə də xalq ədəbiyyatının ən müxtəlif şeir şəkillərində ola bilər. Aşıqlar həcv qoşarkən daha çox qoşma şəklindən istifadə edirlər. Ustad sənətkarların yaradıcılığında nadir hallarda müraciət olunan həcvlər fərdi-qərəzkar səciyyə daşdığından bu qəbildən olan mətnlərin toyduyün məclislərində, el-ailə içərisində söylənilməsi məqbul sayılmır.

HƏQİQƏTNAMƏ – klassik aşıqlıq ənənəsində dini-ürfani səciyyəli aşıq şeirlərinə, eləcə də divan ədəbiyyatı nümunələrinə verilən ümumiləşdirici ad. Bəzən konkret bir sənətkarın bu qəbildən olan şeirlərinin oxunması istəyi “Aşıq, bizə Xəstə Qasımın həqiqətnamələrindən de”, yaxud “Aşıq, bizə Göyçəli Aşıq Ələsgərin həqiqətnamələrindən oxu” şəklində ifadə oluna bilər.

Əli özü təkə getdi zülmətə,
Onun getməyini heyə yazdılar,
Səksən min cinləri qırıb qurtardı,
Həqiqət kəlməsin beyə yazdılar.

Məhəmməd oxudu dürlü kəlamı,
Cəbrayıldı haqdan gətədi salamı,
Məşəllədi əcəb çaldı qələmi,
Ərşin pərdəsində seyə yazdılar.

Ağacan istəyir eyləsin xəta,
Cəbrayıldı Haqdan yetən barata,
Məhəmməd şəninə gəldi əl-əta,
Ərşin pərdəsində teyə yazdılar.

(Şair Ağacan)

HƏRBƏ-ZORBA – aşiq deyişmələrindəki mühüm mərhələlərdən biri. Bu mərhələdə aşıqlar sazlarını sinələrinə basaraq eyni hava, eyni kök, eyni şeir şəkli və eyni rədif üstündə biri-birinə meydan oxuyaraq mübaliğəli söz və ifadələrlə özlərinin söz-sənət gücünü öyüb tərifləyir, qarşı tərəfi isə heçə sayır. Özünü öyüb tərifləyən aşiq onunla deyişmə meydanına çıxmağa cəsarət edən digər aşıqı müxtəlif poetik təzyiq vasitələri ilə psixoloji sarsıntıya məruz qoymağa və bu üsulla da qorxudub qaçirtməyə çalışır. Tarixi deyişmə təcrübəsindən aydın olur ki, bu üsula hər iki tərəf əl atır:

Ləzgi Əhməd:

Sənin adın Dədə Qasım,
Yandıracam oda, Qasım.
Ləzgi Əhməd əlindən,
Gedəcəksən dada, Qasım.

Xəstə Qasım:

Əhməd, belin dağa ver,
Gəl hirsinə qadağa ver.
Qurtarsan Xəstə Qasımdan,
Bir ye, beş sadağa ver.

“Valeh və Zərnigar” dastanında Abdalgülablı Valehlə onu deyişmə meydanına çağıran Zərnigar Dərbəndlinin bir-birinə yönəldikləri hərbə-zorba olduqca səciyyəvi bir örnək sayıla bilər:

Zərnigar:

Qarabağdan dov eyləyib gəlmisən,
Yer üzündə mən İsayam, sən nəsən?
Öz əlinlə yaxşı yıxdın evini,
Haqqdan gələn bir bəlayam, sən nəsən?

Aşıq Valeh:

Ay nazənin, şagirdlərin ustadı,
Hamı bilir mən yektayam, sən nəsən?
Dərsimi almışam kamil ustaddan,
Eşq içində dolu payam, sən nəsən?

Zərnigar:

Çoxların salmışam xanı turaba,
Sal altında aciz qalıb cavaba.
Səni də pay göndərəcəm hesaba,
Bu əyyamda mən dəryayam, sən nəsən?

Aşiq Valeh:

Çox sənin kimilərin al eylərəm mən,
Aparıb, özümə mal eylərəm mən,
Dəryanın üzündən yol eylərəm mən,
Mərifətdə mən Musayam, sən nəsən?

Zərnigar:

Zərnigaram, səni çəkərəm dara,
Başından tikdirrəm kəllə- minara!
Bir kəsin var, edə dərdinə çara?
Haqqdan gələn bir sevdəyəm, sən nəsən?

Aşiq Valeh:

Ustadım Səməddir, sakini -Abdal
Əgər üzün görsən, olar dilin lal!
Valehəm, Hafizə vermərəm macal,
Mən ona gərraham, hələ sən nəsən?

Hərbə-zorbada həcv səciyyəsi müşahidə olunmur, ailə namusu və şəxsiyyətə toxunan təhqiramiz-aşağılayıcı sözlərə, söyüşlərə, vulqar ifadələrə yol verilmir. Aşılıq və məclis ədəb-ərkanının gözlənilməsi, sənət yarışmasından kənara çıxılmaması deyişmənin bu mərhələsindəki əsas şərtlərdəndir.

HƏRF ÜSTÜNDƏ TƏCNİS – bax: təcnis

HÜRUFATNAMƏ - bax: əliflam

XOYRAT – İraq və Suriya türkmanları, eləcə də şərq və iç Anadolunun bir sıra bölgələrində dördlük biçimində olan və *a-a-b-a* prinsipi ilə qafiyələnən yeddi hecalı şeir şəklinə verilən ad. Əksər əlamətlərinə görə, Azərbaycan bayatıları, türk maniləri, özbək koşukları, türkmən aydımları, qazax-qırğız jırları ilə, demək olar ki, eyni olan xoyratlar lirik-emosional avazla oxunur. Bayatılardan fərqli olaraq, əksər örnəklərində ilk misrası iki, üç və ya dörd hecadan ibarət bir və ya iki sözdən qurulur. Azərbaycan bayatılarında isə həmin məqam “əzizinəm”, “mən aşıq”, “eləmi” sırasından olan xüsusi qəliblərlə doldurulur. Xoyratın ilk misrasındakı söz və ya sözlər, əsasən, qafiyə təməli kimi qəbul olunur. Xoyratların böyük əksəriyyəti cinas olduğundan ilk misradakı kəsik hissə cinasın həmin qəlib üzərində qurulacağına işarə etmiş olur.

İraq-türkman xoyratları barədə professor Qəzənfər Paşayev geniş elmi tədqiqat aparmışdır.

**Qəsdı nədı,
Fələyin qəsdı nədı.
Yıxılıbdı mərd igid,
Hər yetən qəsdinədi.**

**Yerdə yanım,
Çürüdü yerdə yanım.
Yar gəlsin yer göstərsin,
Dediyi yerdə yanım.**

Aylar mənə,
İl oldu aylar mənə.
Mən ləbin susuzuyam,
Neyləsin çaylar mənə.

Ay demərəm,
Can versəm, ay demərəm.
Hüsnün durarkən gözəl,
Aya mən ay demərəm.

Ağasızlar,
Kimsəsiz ağasızlar.
Dövrən tərsinə döndü,
Şah, gəda, ağa sizlər.

Bağda nə var?
Quşqonmaz bağda nə var?
Əsli bağban olmayan,
Nə bilir bağda nə var.

Yara sizlər,
Ox dəyər, yara sizlər.
Bir yaralı əzabın
Nə bilir yarasızlar.

Yuxarıda örnək gətirilən mətnlərdə dünyaya fəlsəfi baxış, həsrət, hüzn və nisgil ifadə edən dördlüklər “xoyrat”, şux, oynaq mətnlər isə “mani” adlandırılır.

“Xoyrat” kəlməsi orta əsrlərdən işlənməyə başlamışdır. Həmin dönmədə əruz və qəzəl şeiri əsas şeir – “nəzmi-nazik” sayıldığından heca şeiri və el-ağız poe-

ziyası ikinci dərəcəli söz, ara sözü, savadsız adamlar düzüb qoşan, bu səbəbdən də o qədər də dəyərli olmayan söz kimi “xoryad” – “xoyrat” hesab olunmuşdur.

JIR – qazax, qaraqalpaq, qırğız və başqa türk xalqlarının folklorunda xalq şeir şəkli. Tatar və başqırlar bu kəlməni “yır” şəklində, qırğızlar “ır” şəklində işlədir. Daha çox musiqi altında ifa edilir. Qopuz və dombradan jırların oxunuşunda istifadə edilir. Jırlar deklamasiya kimi də deyilir. Jırları ifa edənlər jırçılardır. Jırların ayrıca poetik qəlibi və konkret bənd forması yoxdur. İrihəcmli epik əsərlərdə qafiyəli dördlük və yeddiliklərdən istifadə olunur. Jırlarda kiçikhəcmli formalar qafiyələrdən daha çox məzmun vasitəsilə birbirinə bağlanır. Şeir daha çox birməfəsə oxunur. Qazax və qırğız folklorunda, el sənətkarlarının yaradıcılığında (Cambul Cabayev, Məhəmbət Utemisovun və başqalarının) geniş yer tutur. Qırğız eposu “Manas”da da jirdən bir forma kimi kifayət qədər bəhrələnilmişdir. Müasir ədəbiyyatda da jır bir forma kimi işləkdir. Abay yaradıcılığında, eləcə də qazax poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Sultanmahmud Torayqırovun yaradıcılığında mühüm bir hissəni jırlar tutur.

KƏM SƏTİR BAYATI – bayatının ən qədim növlərindən biri. Kəmsətir bayatılarda, dördlüyün I misrası yarımmisra şəklində olur və ənənəvi olaraq “əzizinəm”, “mən aşiq” ifadələri ilə deyil, birbaşa əsas qafiyələrlə – şeirin rədif ifadəsi ilə başlayır. Kəmsətir bayatı misra düzümü aşağıdakı şəkildədir:

**Üzəsən can,
Zülfündə üzəsən, can,
Bilsən dost vəfahdı
Yolunda üzəsən can.**

**Yoldaşım qərib,
Eyşim, yoldaşım qərib.
Bilmirəm haralıyam
Torpağım, daşım qərib.**

**Kasad olmaz,
Zülfün uzun, kasad olmaz.
Namərdin min loxmasın
Qoysan bir kasa dolmaz.**

**Yüz oxu,
Bir yayı var, yüz oxu.
Bilənə bir söz yetər
Bilməyənə yüz oxu.**

Bu növ bayatılar xalq arasında indi də yaşamaqdadır. Kəm sətir bayatılar İraq türkmənlərinin xoyratları ilə eynilik təşkil edir. Aşiq havalarında kəm sətir bayatılara tez-tez rast gəlmək mümkündür. Kəm sətir bayatı qoşma, gəraylı, müxəmməs və bu kimi şeir formaları əsasında səslənən havaların poetik mətninə əlavə poetik qurum kimi daxil olur. Məsələn, “Bəhməni” havasının hər kupletinin sonunda nəqərat-koda kimi məhz bu formalı üç bayatı – iki yedək və bir cığadan istifadə olunur. “Badamı şikəstə”, “Zarıncı”, “Sultanı”, “Məmmədbağırı”, “Quba Kərəmi” kəmsətir bayatıla-

rın səsləndiyi havalardır. Kəm sətir bayatı, əsasən, “reçitativ” – improvizasiya quruluşlu havalar qrupunun poetik mətninə daxil edilir. Söylənilən xüsiyyətlər bu qisim havaların təkcə ən erkən folklor intonasiyalarına deyil, həmçinin daha qədim poetik mətn quruluşuna malik olmasını və bununla da, arxaik hava göstəricilərinin daşıyıcısı olduğunu nümayiş etdirir. Kəm sətir bayatı həm bənd daxilində (son misradan öncə) – yəni “cığa” şəklində və ya bəndin sonunda – “yedək” şəklində əsas poetik mətnə əlavə olaraq oxunur.

QAFİYƏ - bax: Qoşma

QARA QAFİYƏ – bax: qoşma

QARA TƏCNİS - bax: təcnis

QARĞIŞ – folklorun arxaik janrları sırasında dayanan janrlardandır. Son dövrlərdə, toplama, nəşr və təhlillərdə özünə yer almaqdadır. İnsanların qarşılaşdığı pisliklərə, şər işlərə, qəddarlığa münasibətin ifadəsidir. Dastanlarımızda, nağıl, əfsanə, rəvayət, atalar sözü, məsəl, bayatı örnəklərində müxtəlif səviyyələrdə təsadüf olunur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında “ol zamanda bəylərin alqışı alqış, qarğıışı qarğış idi” deyimi məhz Oğuz elində alqışa və qarğışa inanın ifadəsidir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da:

Qazlıq dağı, axar sənin suların,

Axar ikən axmaz olsun!

Bitər sənin otların, Qazlıq dağı.

**Bitər ikən bitməz olsun!
Qaçar sənin keyiklərin, Qazlıq dağı,
Qaçarkən qaçmaz olsun, daşa dönsün!**

Ustad aşuqların yaradıcılığında da qarğış nümunələrinə müxtəlif səviyyələrdə rast gəlirik. Bunlar dövrə, baş verən hadisələrə münasibətin ifadəsidir. Qurbaninin yaradıcılığında onun klassik nümunəsi vardır.

**Vəzir, sənə qarğayıram,
Haqq diləyin yetirməsin.
Göydən min bir bəla ensin,
Birin səndən ötürməsin.**

**Oturasan ağ otaqda,
Qan qusasan laxta-laxta,
Səni görüm ölən vaxtda
Dilin kəlmə gətirməsin.**

**Qurbani qaldı burada,
Çağır allah yetsin dada,
Meyidin qalsın ortada,
El yığılıb götürməsin.
(*Qurbani*)**

QƏZƏL – klassik ədəbiyyatın formalarındandır. Şərq ədəbiyyatında qəzəl bir forma kimi işlək olmuşdur. Tarixi xeyli qədimlərə bağlanan bu formada məhəbbət və gözəllik aparıcı mövzudur. Demək olar, qəzəlin mahiyyətində məhəbbət dayanır. Qədim Şərq musiqisi olan muğamatla möhkəm bağlılıqları vardır.

Qəzəl, adətən, 5, 7, 9 və daha çox beytdən ibarət olur. Birinci beyt həmqafiyə olur: *aa, ba, ca* və s. Axırncı beytdə müəllif öz təxəllüsünü verir. Klassik Şərq ədəbiyyatında N.Gəncəvi, H.Şirazi, S.Şirazi, M.Füzuli, M.P.Vaqif və başqaları bu formadan lazımınca bəhrələnmiş və klassik sənət nümunələri yaratmışlar. Son dövrdə qəzəldən bir forma kimi Əlağa Vahid yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir. A.Şaiq, S.Vurğun, S.Rüstəm və başqaları qəzəldən bir forma kimi bəhrələnmişlər. Aşıq yaradıcılığının görkəmli nümayəndələri də öz yaradıcılıqlarında qəzələ müraciət etmişlər. Xəstə Qasım, Aşıq Valeh, Aşıq Ələsgər, Molla Cuma, Növrəs İman, Aşıq Şəmşir, Aşıq Bilal, Mikayıl Azaflı və başqalarının yaradıcılığı buna nümunədir.

**Səhərdən yollara çıxdım gördüm ki, mehriban gəlir,
Qış günləri yazı döndü, şirin dil, xoş zəban gəlir.**

**Can cəsəddə lərzələşib, ağıl başdan çıxmaq istər,
Öz-özümə səbr verdim, dedim mahi-taban gəlir.**

**Çıxardıb al libasını, geyibdi qara donları,
Yəqin bildim eşq ucundan halı çox pərişan gəlir.**

**Dörd yanına nəzər eylər, kimsə yox dərdin söyləyə,
Ayrı düşüb şeydasından, çəkib ahu-fəqan gəlir.**

**Molla Cuma, çıx daldadan, səni görsün o sirdaşın,
Bəlkə canı qərar tapa, eşidib bigüman gəlir.
(Molla Cuma)**

***

**Qəza yazıb sərımə eşq o gülzara, gözəl,
Səbəb odur, ciyərim oldu para-para, gözəl!**

**O nazü qəmzə ilən baxmağın salıb dərddə,
İnsaf eylə, məni salma ahü zara, gözəl!**

**Bu dərdin öldürər axır qəribə canımı bəs,
Mürüvvət et, sinəmə vurma bir də yara, gözəl!**

**Bu didəmin qəzalısan, ey ahuyi-didətər,
Səyyadınam, təzədən gəlmişəm şikara, gözəl!**

**And olsun canuva, gər məndən məhəbbət kəssən,
Başımı alıb gedərəm ayrı bir diyara, gözəl!**

**Görmə rəva, çəkirəm aruziyi-didarım,
Lən eyləyim bu zaman mən bu ruzigara, gözəl!**

**Eşitsən ərzini sən gər bu Növrəs İmanın,
Müştaqdır gözümlü ol gözün, bəs nədir ki, çara, gözəl!?**
(Növrəs İman)

***

**Röyada yarım ilə qalmışam ülfət bu gecə,
O zavallım da məni yad edib, əlbət, bu gecə.**

**O qədər şükürü-sənəliq elədim haqqa ki, mən,
Göründü gözlərimə hüsnü-mələhət bu gecə.**

**Açanda hüsnü-camalın, qəfil o şəms-münəvvər,
Görüb ay gül üzünü çəkdi xəcalət bu gecə.**

**O qara gözlərə baxdıqca alıxdı ürəyim,
Çevrildi göz yaşına dərd ilə rıqqət bu gecə.**

**Söhbət etdikcə mənimlə, dodağından gülüşün,
Süzülüb axdı dəmadəm təzə şərbət bu gecə.**

**Mən sənin hicrin ilə gör nə cəhənnəm çəkirəm,
Bilmirəm ki, necə sən yatdın, ey afət, bu gecə.**

**İstəsən dünyada sən daima xoşbəxt olasan,
Kəs, gəlib qurbanına aşıqın Əhməd bu gecə.
*(Əhməd Şirvanlı)***

QOŞAYARPAQ QOŞMA – aşıq ədəbiyyatında xüsusi sənətkarlıq tələb edən formalardan biri də qoşayarpaq qoşmadır. Aşıqlar arasında “daxili beyt”, “çarpaz qafiyə” terminləri də işlədilir. Gəraylı, divani, müxəmməs və s. şeir formalarında da qoşayarpaq, haçabeyt nümunələri vardır. Qoşayarpaq qoşmalarda misralar, beytlər, bəndlər bir-biri ilə çarpaz qafiyələnir. Yəni ayrı-ayrı misralar öz aralarında qafiyələnir. Bu qafiyələnmə beytlər və bəndlər arasında da gözlənilir. Qoşayarpaq şeirin bu forması XIX əsrdə Dərbənd tərəflərdə yaşamış və Kor aşıq adı ilə tanınmış Aşıq Rəcəbin “Məndədi”, Aşıq Ələsgərin “Düşdü”, Hüseyn Cavanın “Yar üzüm-üzüm” rədifli şeirlərində rast gəlirik.

Qoşayarpaq:

Sevdiciyim, hanı gözəllər xanı?
Güzarımız sizin otağa düşdü.
Buyursan fərmanı, alalar canı,
Püşk atdıq, can sənə sadağa düşdü.

Sallan qələm qaşdı, yanı yoldaşdı,
Qalmışam ataşdı, mən başı daşdı,
Huş başımdan çaşdı, dilim dolaşdı,
Gözlərim sataşdı, buxağa düşdü.

Ətlazdan qəbalı, belində şalı,
Gövhərdən bahalı, üzündə xalı,
Geydi yaşıl-alı, yaxdı mahalı,
Əyri tellər ayna qabağa düşdü.

Yeriyirdi sana, yaşılbaş sona,
Yaraşır canana ağ nazik cuna,
Tellərində şana, əlində xına,
Yəmən, yaqut, əhmər dodağa düşdü.

Çox çəkmişəm cəfa, gəl bir insafa,
And olsun musafa, olmam bivəfa,
Gəlmişəm təvafa, verəsən şəfa,
Ələsgər xəstədi, ocağa düşdü.

(Aşuq Ələsgər)

***

Bir zülfü ənbərə, qaşu peykərə,
Bir gözü xumara canım peşkəşdir.
Bir yanaq əhmərə, üzü qəmərə,
Bir dişi gövhərə canım peşkəşdir.

**Bir ləbi sükkərə, dili şəkkərə,
Bir sinə mərmərə, bəxti əxtərə,
Bir qəddi ər-ərə, təzə nübkərə,
Bir belə dilbərə canım peşkəşdir.**

**Bir ismi əzbərə, əndamı tərə,
Bir cavan bəşərə, gözəl düxtərə,
Bir eşqi əxkərə, çox zülmkərə,
Cumayam, aşkara canım peşkəşdir.
(Molla Cuma)**

Qoşayarpaq şeirin digər formalardan fərqi onun oynaqlığı, daha poetik, saz havasına daha şirin oxunmasındadır. Hər misranın oxunuşunda, deyilişində pauza, nəfəs dərmək, ifadənin incəliyini, lirizmini oxucu və dinləyiciyə dəqiq çatdırmaq məharətidir.

QOŞMA – aşıq poeziyasının ən çox yayılmış poetik biçimlərdən biridir. Əsasən, 3, 5 bənddən ibarət olur. Hər misrada hecaların sayı on birdir. Qafiyə sistemi birinci bənddə a-b-d-b; sonrakı bənddə c-c-c-b şəklindədir.

**Başına döndüyüm, qurban olduğum,
Hara getdi baxtı qara, gəlmədi.
Bülbül uçdu, soldu gülün yarpağı,
Qismət oldu qönçə xara, gəlmədi.**

**Şah hökmüylə xan üstünə xan getdi,
Ağlar didəm, yaş yerinə qan getdi,
Qol boşaldı, dil dolaşdı, can getdi,
Axır apardılar dara, gəlmədi.**

**Abbas deyər: bu ad yaman ad oldu,
Cismim atəş, qoynum dolu od oldu,
Mən can dedim, canan məndən yad oldu,
İndi uzaq düşdü ara, gəlmədi.
(Abbas Tufarqanlı)**

Qoşma XIV əsrdən yazılı ədəbiyyatımızda da işlən-məkdədir. Qoşmanın ən gözəl nümunələrini yazılı ədə-biyyatımızda XVIII əsrdə Molla Pənah Vaqifin yaradı-cılığında görürük. Vaqif ədəbi məktəbinin XIX əsrdə davamçılarından Ə.Nəbatinin, Q. Zakirin yaradıcılığın-da qoşma şəraitlə əlaqədar məzmunca daha da yeniləş-mişdir. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında da qoşmanın gözəl nümunələri yaranmışdır. S.Vurğunun, O.Sarıvəlli-nin, H.Arifin, M.Günərin, M.Aslanın, M.İsmayılın, Z.Yaqubun və başqalarının qoşmaları buna misal ola bilər.

**Qasid, tezcə yardan gətir bir xəbər,
Ol gülü-xəndanım neçün ağlayır?
Zalımın torundan çıxmış kənara,
Xub tülək tərланım neçün ağlayır?**

**Bənövşə ətr alır zülfü muyundan,
Baxan doymaz qamətindən, boyundan,
İnsaf deyil, qurban deyəm qoyundan,
Ona qurban canım, neçün ağlayır?**

**Vaqif, çoxdur dərdin, mən də bilərəm,
Bir gün görməyəndə yəqin ölərəm,
Ağlasan ağlaram, gülsən gülərəm,
Xəstəyəm, dərmanım neçün ağlayır?**

(Molla Pənah Vaqif)

Aşıq ədəbiyyatında qoşma ən işlək formalardandır. Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Aşıq Valeh, Ağ Aşıq, Aşıq Alı, Aşıq Hüseyn Şəmki, Yəhya bəy Dilqəm, Aşıq Ələsgər, Aşıq Hüseyn Bozalqanlı, Molla Cuma, Aşıq Şəmşir, Mikayıl Azafli və başqaları qoşmaların klassik nümunələrini yaratmışlar. Qoşmaların özünəməxsus qafiyələnmə, bölgü prinsipi vardır. Heca sayı on birdir: $6 + 5 = 11$; $4 + 4 + 3 = 11$ şəklində olur. M.P.Vaqif öz şeirlərində qoşmalarını “qafiyə” adlandırır. Məsələn, “Qafiyə deməyin seyrəklənibdi”, “Bir qafiyə qayır, göndər ol yara”, “Şirin qafiyəsindən, xoş qəzəldən”, “Qafiyə, qəzəldən çox çıxma başı” və s.

**Yarım bağçasında üç gül açılıb,
Ağ gül, qırmızı gül, illah sarı gül.
Hər üçü də bir-birindən öyməli,
Ağ gül, qırmızı gül, illah sarı gül.**

**Ağca gülün qapısından baxmalı,
Qızılgülü ağ buxağa taxmalı,
Sarı gülü dəstə tutub qoşmalı,
Ağ gül, qırmızı gül, illah sarı gül.**

**Ağ gülü oxşadım ağ göyərçinə,
Qızılgül bənzəyir göydə laçına,
Hüseyn müştəqdir gülün üçünə,
Ağ gül, qırmızı gül, illah sarı gül.
(Hüseyn Şəmki)**

Qoşmanın qoşayarpaq, güllü qafiyə, güllü qoşma, qoşma-müstəzad, ayaqlı qoşma və s. kimi çeşidləri vardır.

Qoşmalar on birlik ölçüsündə olan saz havaları ilə oxunur. “Misri”, “Qəhrəmanı”, “Dilqəmi”, “Yanıq Kərəmi”, “Göyçə gözəlləməsi”, “Qaytarma”, “İrəvan çuxuru”, “Cəlili”, “Mixəyi”, “Mirzəcanı”, “Ağır şərili”, “Aran gözəlləməsi” və s.

**Sallana-sallana gələn Salatın,
Gəl belə sallanma, söz dəyər sənə.
Al, yaşıl geyinib durma qarşıda,
Yayın bədnəzərdən, göz dəyər sənə.**

**Getmə, getmə, görüm kimin yarısan,
Hansı bəxtəvərin vəfadarısan,
Kölgədə bəslənmiş qüzey qarısan,
Səhərin yelləri tez dəyər sənə.**

**Qurbani der: heç kəs yarın öyməsin,
Düymələ yaxanın çarpaz düyməsin,
Dəstələ zülflərin yerə dəyməsin,
Yollar qübarlanar, toz dəyər sənə.
(*Qurbani*)**

***

**Usta, məni gözlərinə fəda qıl,
Səndən saz istərəm, amma saz ola!
Dindirəndə imran dillə danışa,
Şeyda bülüllər tək xoşavaz ola!**

**Yamanı yamana, yaxşını mərdə,
Tərifini edim hər düşən yerdə,
Dolaşmaya simlər, vurmaya pərdə,
Gözəllər tək onda işvə, naz ola.**

Xəstə Qasım sözüm söylərəm əyan,
Elə car eylərəm bəyanbəbəyan,
Qiymətin soruşsan, tamam min tümən,
Nə ondan çox ola, nə də az ola!
(*Xəstə Qasım*)

***

Bəlkə məni nəzərindən salan var,
Yada salmaz üç il, beş il, on beş il.
Heç deməzmi mənim dərdim çəkən var,
Həsrət qalar, üç il, beş il, on beş il.

Dost olmamış niyə dönsün o yada,
Öz fəryadım öz baxtımı oyada,
Göz görməsə, mənə, düşməz o yada,
Dolansa da üç il, beş il, on beş il.

Aşıq Hüseyinəm, otdum dar ayağında,
Xəstə şəfa bular dar ayağında,
Ahu seyr eyləyər dar ayağında,
Ovçu gözlər üç il, beş il, on beş il.
(*Hüseyn Şəmki*)

***

Axşam-sabah, çeşmə, sənin başına,
Bilirsənmi, necə canlar dolanır!?
Büllur buxaq, alma yanaq, ay qabaq,
Şahmar zülfü pərişanlar dolanır.

**Afərin xudanın haqqı-sayına,
Camalları bənzər bayram ayına,
Belə gözəllərin xaki-payına,
Mənim kimi çox qurbanlar dolanır.**

**Gördüm gözəlliyin bizə bildirir,
Qaş oynadır, xəstə könlüm güldürür,
İşvəyü-nazıyla adam öldürür,
Qəmzəsində nahaq qanlar dolanır.**

**Məni qoca gördü ürbəndin açdı,
Ala gözlərinə gözüm sataşdı,
Huş başımdan çıxdı, xəyalım çaşdı,
Mürği-ruhum asimanlar dolanır.**

**Adım Ələsgərdi, Göyçə mahalım,
Dolanım başına, mən dərdin alım,
Hüsnün şöləsinə xəstə xəyalım,
Pərvanədi, şəmistanlar dolanır.
(*Aşıq Ələsgər*)**

LAYLA - aşiq yaradıcılığında simvolik səciyyəli-
dir. Ustad sənətkarların yaradıcılığındakı həzinlik,
musiqi ritmi, söz və musiqi ortaqlığı bir istiqamətdə
layla ovqatı yaratmışdır. Xalşq şairi Hüseyn Arif
məhz ona görə xüsusi olaraq vurğulayırdı ki, “mən
beşikdə ikən telli sazınla, laylamı sən çaldın, ay Mirzə
dayı”. Böyük Azərbaycan şairi S.Vurğun XVIII əsrin
qüdrətli söz ustası M.P.Vaqiflə bağlı vurğulayırdı ki,
“o böyük şairin hər bir şeirini deyir laylasında bizim
analar”. Abbas Tufarqanlıın, Xəstə Qasımın, Sarı

Aşığın, Aşıq Alının, Aşıq Ələsgərin şeirlərində layla bir forma olaraq vurğulanır.

**Mən Abbasam, boyu bəstə,
Dərdindən olmuşam xəstə,
Al başımı dizin üstə,
Çək yataq layla vaxtıdır.
(*Abbas Tufarqanlı*)**

**Necə baxım ev-eşiyə,
Yaralı könlüş üşüyə,
Töz bürümüş boş beşiyə
Şirin layla çalan yoxdu.
(*"Koroğlu" dastanı*)**

**Yuxlamadım tifikən anam çaldı a laylay,
Yandırıldı hicran mənim cəsədimi a laylay,
Yuma məhşər divanında xalq duranda a laylay
Yarım sənə dad eyləyir ayarım haray - haray.
(*Molla Cuma*)**

**Ötüb ömür köçüm çata bilmirəm,
Al məni qoynuna layla de, layla.
Özgə laylasına yata bilmirəm,
Al məni qoynuna layla de, layla.**

**Bir layla de, yuxum ərşə calansın,
Bir layla de, yolnan gedən dayansın,
Bir layla de, yatmış baxtım oyansın,
Al məni qoynuna layla de, layla.
(*Oktay Xalloglu*)**

Aşıq şeirinin, havaların ümumi ruhunda olan həznilik, ruhani güc bu və ya digər dərəcədə layla ovqatına yüklüdü və layla səciyyəsi daşıyır.

MAHNI – lirik şeirin ən qədim örnəklərindəndir. Mahnı xalqın qəlbidir, mənəviyyəti, daxili aləmi, fikri, hissi, düşüncələri, ızdırabları, sevinc və kədəridir. Mahnıların tarixi səciyyəsinə görə xalqın həyat tərzi, toyunu, yasını, mübarizəsini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Saz, söz, mahnı – bunların tərcümanı olan sənətkar qədimdən bəri Azərbaycanda müqəddəs sayılıb. Ən böyük qəhrəmanlar belə sazın, sözün təsirini qılıncdan kəsərli, toppuzdan zərbəli hesab etmişlər. Ozan, ağsaqqal, dədə, söy söyləyən, boy boylayan Qorqud eyni zamanda sərkərdə olmuşdur. Şah İsmayıl Xətayi, Koroğlu mahnıları ilə qılıncdan daha çox iş görmüşlər.

Mahnı xalqın həyata baxışıdır, dünyagörüşü və psixologiyasıdır. Xalq mahnı ilə dostu qarşılıq, düşmənləri ana yurdundan qovub çıxarmışdır. Bu baxımdan xalq mahnılarının folklorun digər janrları içərisində mühüm mövqeyi qeyd edilməlidir. Şübhəsiz, hər bir xalqın mahnıları mövzu etibarilə rəngarəngdir. Mahnı həmişə və hər dövrdə musiqi ilə sıx əlaqədə olmuşdur. Həm sözlər, həm də hava bir-birilə qarşılıqlı inkişaf etmişdir.

Mahnılar, çox ehtimal ki, xalqın ilk yaradıcılıq nümunələridir. Onlar əsrlər boyu müəyyən inkişaf mərhələləri keçmişdir. Mahnıları mövzulara görə müxtəlif qruplara bölmək olar. Onların təxmini bölgüsü ola bilər. Məlumdur ki, hələ çox qədim zamanlarda azərbaycanlılar əmək prosesində, yaxud müxtəlif mərasimlərlə əla-

qədar mahnılar oxumuşlar. Bundan başqa, tarixi hadisə və şəxsiyyətlərlə əlaqədar mahnılar da vardır.

Mahnı xalqın qəlbindən qopub gələn əks-səda olmaq etibarilə onun gündəlik həyatında, əmək və mübarizəsində mühüm rol oynayan ən çevik folklor janrlarından biridir. Ü.Hacıbəyli göstərir ki, «El mahnıları Azərbaycan xalqının əhvali-ruhiyyəsini şərh, zövq musiqisini bəyan, şeir və musiqidəki yaradıcılıq qabiliyyətinin dərəcəsini təyin edə bilən böyük bir material olduğundan onun istər maddi, istər ədəbi, istər psixoloji, istər etnoqrafik əhəmiyyəti çox böyükdür».

Bülbül Məmmədovun təşəbbüsü ilə xalq nəğmələrindən ibarət mahnılar kitabçaları (1936, 1956, 1958) çap olunmuşdur. Sonralar «Xalq mahnıları» (1961), «Mahnılar» (1967) «Azərbaycan xalq mahnıları» və s. kitablar çap olunmuşdur. Son illərdə nəşr edilən «Azərbaycan folkloru antologiyası»nı çoxcildliyini (1994-2015) və on cildlikdən ibarət «Azərbaycan musiqi antologiyası»nı (2009-2011) xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu nəşrlərdə xeyli sayda aşıq mahnısı yer almışdır.

Bir çox xalq mahnıları tarixən saz havaları üstündə oxunan aşıq mahnılarıdır. Məsələn, «Apardı sellər Saranı» mahnısı «Xançobanı» saz havası üstündədir:

**Arpa çayı aşdı, daşdı,
Sel Saranı aldı qaşdı,
Ala gözlü, qələm qaşdı,
Apardı sellər Saranı,
Bir ala gözlü balanı!**

Arpa çayı dərin olmaz,
Axar sular sərin olmaz,
Sara kimi gəlin olmaz,
Apardı sellər Saranı,
Bir ala gözlü balanı!

Arpa çayı məni aldı,
Apardı dəryada saldı,
Cilovdarım darda qaldı,
Apardı sellər Saranı,
Bir ala gözlü balanı!

Adaxlı gözlər yolunu,
Boynuna salsın qolunu,
Su aldı sağü-solunu,
Apardı sellər Saranı,
Bir ala gözlü balanı!

Arpa çayı yata gəlir,
Kor yengələr dada gəlir,
Sağrı başmaq suda gəlir,
Apardı sellər Saranı,
Bir ala gözlü balanı!

Gedin deyın Xançobana,
Gəlməsin bu il Muğana,
Muğan batıb nahaq qana,
Apardı sellər Saranı,
Bir ala gözlü balanı!

(Xançoban)

Yaxud “Yaxan düymələ” xalq mahnısı “Kərəm
dübeyti” saz havası üzərindədir:

**Sallanıban gələn dilbər,
Yaxan düymələ-düymələ!
Məni dərdə salan dilbər,
Yaxan düymələ, düymələ!**

**Al geyib yaşıl bürünər,
Zülfləri yana hörülər,
Yel vurur, sinən görünər,
Yaxan düymələ, düymələ!**

**Yaxan çarpaz ilişməsin,
Heç kim dinib-danışmasın,
Yadlar görüb gülüşməsin,
Yaxan düymələ, düymələ!**

**Köynəyinin gülü yaşıl,
Süsən sünbülə dolaşır,
Gözəllik sənə yaraşır,
Yaxan düymələ, düymələ!**

**Kələğayın ucu sarı,
Açılar könlüm qubarı,
Söylə, sənsən kimin yarı?
Yaxan düymələ, düymələ!**

**Kərəm sənə nələr demiş,
Dil- dodağın qəndi-yemiş,
Kətan köynək, bəndi gümüş,
Yaxan düymələ, düymələ!**

(Kərəm)

MARŞ (fransız: *marche* – addımlamaq, irəli hərəkət etmək) – toplu, dəstəvari, ordu yürüşünü müşayiət etmək üçün yaranmış musiqi janrıdır. Aşıq musiqisində marş xarakterli havalar və poetik mətnlər mənşə etibarilə “*Koroğlu*” eposuna aid olan şeirlər və havalar silsiləsinə daxildir. Şirvan aşıq mühitinə xas olan “*Eyvazı*”, Təbriz-Qaradağ və Göyçə-Gəncəbasar koroğluxanları tərəfindən ifa olunan “Bozuğu”, “Döşəmə”, “Misri”, “Osmanlı Koroğlu” havaları musiqi üslubu baxımından marş ovqatını ifadə edir.

**Mərd dayanar, namərd qaçar,
Meydan gumbur-gumburlanı!
Dəlilərim meydan açar,
Düşməni gumbur-gumburlanı!**

**Qoç igid bıgın buranda,
Çəkib yay-oxun quranda,
Şeşpər qalxana vuranda,
Qalxan gumbur-gumburlanı!**

**Top açılar qalasından,
Haq saxlasın balasından,
Koroğlunun nalasından,
Hər yan gumbur-gumburlanı!**

***

Çiskinli dağların başı,
Nigar, Çənlibel budu, bu!
İgidlər açar savaşı,
Nigar, Çənlibel budu, bu!

Çəkib bəzircan soyduğum,
Qəflələri boş qoyduğum,
Paşalar gözü oyduğum,
Nigar, Çənlibel budu, bu!

Xotkarlar bata bilməyən,
Comərdlər tuta bilməyən,
Köksünə yata bilməyən
Nigar, Çənlibel budu, bu!

Ucalardan uca dağı,
Hərgiz gələ bilməz yağı,
Koroğlu tək ər oylağı,
Nigar, Çənlibel budu, bu!

***

Qoç quzudan quzu törər qoç olar,
Qoçaqlardan qoçaq olur, sultanım!
Qovğa günü mərd igidlər şad olur,
Müxənnətlər naçaq olur, sultanım!

Bir çox iyid bir orduya daldadı,
Qarı düşmən sağdadı, ya soldadı,
Qaçar-qaçar rəqibini aldadır,
Qayıtmamış haçaq olur, sultanım!

**Türk atının kəhərindən, göyündən,
Qoçaq minər yüyürəyindən, yeyindən,
Bir çox iyid xəbər aldı bəyindən,
Savaş günü haçaq olur, sultanım!**

**Qoç Koroğlu oxun çəkər kirişə,
Müxənnətin nə haqqı var girişə,
Mərd igidin əli yetsə bir işə,
Min igidə yaraq olur, sultanım!
(Koroğlu)**

MERACNAMƏ – klassik ədəbiyyatda, xalq poeziyasında Məhəmməd peyğəmbərin merac səfəri ilə bağlı yazılmış şeirlərdir. Merac, mirac – "yüksəlmə", "qalxma" deməkdir. Leylət əl-Merac – Məhəmməd peyğəmbərin merac etdiyi gecə (Qəməri təqviminə görə 7-ci ay – Rəcəbin 27-si) dini bayram kimi İslamda qeyd edilir. Ona Rəcəb bayramı deyilir. Dini rəvayətə görə, həmin gecə Məhəmməd peyğəmbər göyün üzünü ilə Qüdsə əfsanəvi səyahət etmişdir. Oradan isə "nur pilləkəni" ilə qalxaraq Allahla görüşüb söhbət etmişdir. Meraca bəzən "pilləkən gecəsi" də deyirlər. Şərq, eləcə də türk xalqlarının ədəbiyyatında məhz meracə bağlı şeirlər yaranmışdır ki, bu silsilədən yaranan nümunələri meracnamələr kimi bir anlamda təhlil etmişlər. Yunis Əmrənin "Ya Rəbbi Səttarül-Eyyub, səndən dilərəm ümmətim" və s. bu silsiləyə daxildir.

Merac mövzusu aşıq yaradıcılığında tez-tez xatırlanır. Məhəmməd peyğəmbərin meracə getməsinin təəssüratları (hansı atı minməsi, hansı gündə səfərə

çıxması, kimlərlə rastlaşması və s.) müxtəlif aşıq deyişmələrində sorğu mövzusu olmuşdur.

**Rəsulullah merac etdi,
Gətirdi oruc, namazı.
Mömin olar tutub qılan,
Xoşdur dildə avazı;
İki mələk müvəkkildir,
Savab – üsyanan yazı,
Günahkarı yandıracaq
Nari-niran başabaş.**

***

**Fani dünya yola salıb
Neçə min peyğəmbəri:
Övliyanı, övsianı,
Tamam ali Heydəri;
Süleyman tək şah necə olub,
Aparıb ol sərvəri.
Məhəmməd əl- Mustafa tək
Kainatın rəhbəri
Özü edib ərşə merac,
Alıb haqdan xəbəri...**
(Növrəs İman)

MƏDHİYYƏ – klassik poeziya və aşıq ədəbiyyatındakı şeir çeşidlərindən biridir. Qədim və orta əsrlərdə şairlərin hökmdarları, onun ailə üzvlərini, yaxınlarını təriflədiyi şeirlər mədhiyyənin bir forma kimi yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu formadakı şeirlərdə dəbdəbəli ifadələr, süni təriflər, olduğundan da-

ha çox, hətta layiq olmadığı şəkildə uca tutmalar özünə yer tapır. Ona görə də bu tip nümunələrdə ilham, fikrin poetik ifadəsi elə də sənətkarlıq hadisəsi səviyyəsində görünmür. Sovetlər dönəmində və ondan əvvəlki dövrlərdə bu tip şeirlərə tez-tez rast gəlinir. Azərbaycan ədəbiyyatında mədhiyyə nümunələrinə bütün dövrlərdə təsadüf olunur. Klassik Şərq ədəbiyyatında, dünya ədəbiyyatında da mədhiyələr kifayət qədərdir. Azərbaycan ədəbiyyatında mədhiyələr, əsasən, qəsidə və məsnəvi formasında yazılmışdır.

Mədhiyyəçilik aşıq yaradıcılığında da özünü göstərir. Gözəllərə, igid-cəsur bəylərə, xanlara, el qəhrəmanlarına həsr olunmuş maraqlı aşıq mədhiyələri vardır. Məsələn, Aşıq Ələsgərin Dəli Alıya həsr olunan müxəmməx- mədhiyyəsi bunun klassik nümunəsidir.

**Dəli Alının vəsfini
Yazmışam dastana, deyin!
Afərin, şeyirdlərim,
Gedəndə hər yana deyin!
Eşidib Göyçə mahalı,
Küllü-İrəvana deyin!
Addayın Şahtaxıdan,
Təbrizə, Tehrana deyin!
Üz tutun Alosmana,
Qarsa, Qağızmana deyin!
Qorxmayın, utanmayın,
Mərd durun, mərdana deyin!
Kor olsun düşmənləri,
Qalsın yana-yana, deyin!**

Sərim qurbandı sərinə,
Ay atanın nər balası!
Tüf dağıdıb, ordu pozan,
Səf yaran, sərdar balası!
Səxavətdə misli-Hatəm,
Səddə İsgəndər balası;
Qurşayıb kəmərinə
Şahi-Qəzənfər balası;
Qəniminə qan ağladır,
Bac vermir düşmana, - deyin!

Hansı yerdə dava düşüb,
İyidlik Asdan eləyib;
Şahmar kimi gərdən çəkib,
Düşmən bağrın qan eləyib;
Xod verib beşatlana,
Dağıdıb şan-şan eləyib;
Mirzələr qəzetə yazıb,
Aşıqlar dastan eləyib;
Mərhəba, əhsən, afərin,
Can belə oğlana! – deyin;

Min iki yüz doxsan dörddə
Ələsgər tapdı əsəri;
Eşq ilə nəfs məni
Dolandırır bəhri-bəri;
Dilimdə ahi-canan,
Sərimdə zəhmətin təri;
Qəddimi xəmə eləyib
Qəhri-qəzanın qədəri;
Xacə Nəsirdi, gəlib
Çıxıb bu meydana, - deyin!

(Aşıq Ələsgər)

Aşiq sənətində bəylər, gözəllər, igidlər, qəhrəmanlarla yanaşı, atın tərənnümü də maraqlı mədhiyyələrlə yadda qalır. Bu slıradan Koroğlunun, eləcə də digər dastan qəhrəmanlarının öz atlarına söylədikləri mədhiyyələr də diqqətçəkicidir.

**Çənlibeldən səni deyib gəlmişəm,
Alma gözlü, qız birçəkli, Qırat, gəl!
Dəmir libas, polad geyib gəlmişəm,
Alma gözlü, qız birçəkli, Qırat, gəl!**

**Əzəldən biləydim sənin halını,
Əşrəfidən kəsdirərdim nalını,
Yüz gözələ toxudardım çulunu,
Alma gözlü, qız birçəkli, Qırat, gəl!**

**Neçə vaxtdı məni qoydun piyada,
Müxənnətlər yaxşı yetdi murada,
Günbəgündən dərdim oldu ziyada,
Alma gözlü, qız birçəkli, Qırat, gəl!**

**Qabaqda qalır mı arpan səhərə,
Üzəngilər nə yaraşır yəhərə,
Dəlilər salmışdı məni qəhərə,
Alma gözlü, qız birçəkli, Qırat, gəl!**

**Mənim atım atım-atım atılar,
Qulaqları qarğı kimi çatılar,
Ucuzluqda min tükənə satılar,
Alma gözlü, qız birçəkli, Qırat, gəl!**

**Koroğlu der, paşa bilməz halını,
Əşrəfidən kəsdirəcəm nalını,
Üç gözələ toxudacam çulunu,
Alma gözlü, qız birçəkli, Qırat, gəl!**

(Koroğlu)

MİNACAT – Şərq ədəbiyyatında işlək şeir çeşidlərindən biri olub məsnəvi və qəsidəyə yaxınlığı ilə səciyyələnir. Münacatda ulu yaradanın qüdrəti, böyüklüyü və onun ilahi keyfiyyətləri, insan təsəvvüründəki ucalığı tərənnüm olunur. Kainatın yaratıcısı kimi həm də qeyri-adi nizamlayıcı funksiyası, hər şeyi yerinə qoya bilməsi, tənzimləməsi vurğulanır. Klassik ədəbiyyatda şeir divanlarının başlanğıcında bir forma olaraq minacatlar ənənəvi xarakter almışdır. Aşıq yaradıcılığında da ustad sənətkarlar bu şeir çeşidindən yararlanmışlar. Şair Məmmədhüseynin, Molla Cumanın, Növrəs İmanın, Aşıq Nəcəfin və s. sənətkarların yaradıcılığında minacatlar özünə geniş yer almışdır.

**Gecə-gündüz duam budur,
Cabbar Cəildən mədəd.
Axır zaman peyğəmbəri,
Rəsul Xəildən mədəd.
Dörd səhabə, dörd məlayik,
Həzrəti Cəbraildən mədəd.
Doğru rahdə bizim üçün
Olan dəildən mədəd,
Adəmin cəsədi yoğrulan,
O Abi-gildən mədəd.**

Dəryada balıq qarnında
Yunis oxur halətə.
Dörd yol öldü Carcus Nəbi,
Çıxdı axır səlamətə.
Tutdu Əli Zülfüqarı
Çalışdı qəzəvətə.
Kərbəladada Həsən, Hüseyin
Təslim oldu cənnətə.
Mustafanın çeşmi-nuru
Ol iki güldən mədəd.

Yüz igirmi dörd min Nəbi
Dünyaya qılmış zühur.
Yeddi qat yer, yeddi qat göy
Ərş-kürs, Qaf, Tur,
Şəms, qəmər, mələk, nücum,
İns, cins, mari, mur.
Yüz sühüfnan endi Tovrat,
Furqani, İncil, Zabur,
İxlasınan Yasin Taha
Oxuyan dildən mədəd.

İbrahim Ədhəm padşahkən
Taxtdan qaçdı biçarə.
Dost üzünə həsrət qaldı
Yəməndə Veysəl Qarə.
Əshab-Kəhfin kəlbi olub
Qoşulaydım qırxlarə.

**Axır kəlam Molla Cuma
Sığıngınan Qaffarə,
Çün mağrifat dəryasıdır
O nəhri-Nildən mədəd.
(Molla Cuma)**

MÜƏMMA – klassik Şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış formalardandır. Müəmmanı "mənzum tapmaca" da adlandırırlar. Məlum olduğu kimi, müəmmalardan bir çoxu əbcəd hesabı əsasında yazılır. Belə ki, bəzən rəqəm söylənilir, onun müqabili olan hərf nəzərdə tutulur, bəzən də hərf söylənilir, onun müqabili olan rəqəm nəzərdə tutulur. Orta və Yaxın Şərq ədəbiyyatında İ.Nəsimi və M.Füzulinin müəmmaları daha məşhurdur. Müəmmalarda şair fikrini müxtəlif sözlər, təşbehlər, rəmzlər içərisində bir növ gizlədib ifadə edir. Müəmmalarda əsas fikri, mətləbi tapmaq üçün fikirləşmək lazımdır.

Aşıq yaradıcılığında, xüsusən də deyişmələrdə müəmmalardan geniş istifadə olunmuşdur. Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Hüseyn Şəmki, Aşıq Ələsgər və Molla Cumanın müəmmaları məşhurdur. Ustadlar müəmmalardan müxtəlif məqsədlərlə, xüsusən də aşıq və sinədəftərlərlə deyişmə-qarşılaşma zamanı imtahan- sorğu vasitəsi kimi istifadə etmişlər.

**Bir gün bir şəcər gördüm,
Gülünün yarpağı üç.
Bu günbəzdən baş verib
O günbəzin tağı üç.**

Əyləşmişdim qırxlarının
O məclisdə var idim.
Orada bir badə içdim
Qədəh verən sağı üç.

O sağəri belə gördüm,
Beş yerdən qaynağı var.
Doqquz yerdən mey veribdi,
On yeddi budağı var.
Otuz dördü bar gətirib
Yüz on dörd yarpağı var.
O yarpağın arasında
Dolanan növrəği üç.

On iki tam ustad gördüm,
Bir zindana baş vurur.
Qırx səkkiz şagirdi var,
Bir divana baş vurur.
O buxcadan kaman götürdü,
Aşiq Hüseyni ağı üç.

(Hüseyn Şəmki)

***

Yeddi “lam” seçmişəm ayeyi-Quran,
Biri “əlif”, biri “bey”di, beşi nə?
Yeddi kimsənədi məxluqa pənah,
Biri Allah, biri Əli, beşi nə?

Könül, qafil olma, axtar, a yazı,
Təbib olan dərddə dərman, a yazı.
Yeddi mələk aləmlərdə, a yazı,
Biri ölüm, biri dirim, beşi nə?

**Növrəs İman, nə düşübsən gümana,
Özünü qərq etmə dərya, ümmana.
Yeddi şeydi vacib olan insana,
Biri günah, biri savab, beşi nə?
(*Növrəs İman*)**

MÜXƏMMƏS – orta əsr Şərq ədəbiyyatında işlənən lirik şeir formalarındandır. Ərəb mənşəli “xəms-xüms” kökünə bağlıdır. Mənası “beşlik” deməkdir. Daha çox gözəllik, igidlik və məhəbbət mövzularında yazılır. Son bənddəki misraların birində müəllif özünün adını çəkir. Qafiyə quruluşu: *aaaaa; bbbba; cccca* və s. Həm yazılı ədəbiyyatda, həm də aşıq ədəbiyyatında sənətkarlar bundan bir forma kimi geniş istifadə edirlər. Klassik ədəbiyyatda Ş.İ.Xətayi, M.Füzuli, M.V.Vidadi, M.P.Vaqif, Q.Zakir və başqaları onun yüksək səviyyəli nümunələrini yaratmışlar.

Aşıq ədəbiyyatında ustad sənətkarlar bu formadan istifadə etməklə yüksək sənət nümunələri yaratmışlar. Bu şeir biçimini XVIII əsrdən başlayaraq ustad aşıqların – Xəstə Qasım, Aşıq Valeh, Ağ Aşıq, Aşıq Alı, Varxiyanlı Aşıq Məhəmməd, Aşıq Ələsgər, Molla Cuma, Bozalqanlı Hüseyn, Şair Vəli, Aşıq Hüseyn Cavan, Aşıq Şəmşir, Mikayıl Azafı və başqalarının yaradıcılığında tez-tez rast gəlinir.

Müxəmməsdə hər bənd beş misra, hər misra əsasən on altı hecadan ibarət olur. Müxəmməs əruz vəznində düzülüb qoşulur və 3, 5, 7, 9, 11 bənddən ibarət olur. Aşıq ifaçılığında müxəmməs misralarını birməfəsə oxumağın çətinliyi olur. Ona görə də ustadlar onu formal bölgüyə, yəni misraları ikiyə

bölməklə ifa edirlər. Məsələn, $4 + 4 = 8$; $5 + 3 = 8$ və ya əksinə, $3 + 5 = 8$; $5 + 3 = 8$ tərzində oxuyurlar. Məsələn, Aşıq Ələsgərin “Mələk” rədifli müxəmməsinə diqqət yetirək:

**Mən səni bənzətmişəm
Huriyə, qılmana, Mələk!
Gözlərin canlar alır,
Qəmzən çəkir qana, Mələk!
Qaşın qüdrətdən çəkilib,
Oxşayır kamana, Mələk!
Xalının bir dənəsin
Vermərəm cahana, Mələk!
Üzün görüb ayrı düşən
Qalar yana-yana, Mələk!**

**Geyinib əndamına
Əbrü, atlaz, alı, gözəl;
Xara don, zərin nimtənə,
Başındakı şalı gözəl;
Bəxtəvər gümüş kəmər
Qucur qəddü-dalı gözəl;
Qulağında qızıl sırğa,
Zənəxdanda xalı gözəl;
Qılıbsan hüsnün şamına
Sən məni pərvana, Mələk!**

**Əslin düz, nəslin yaxşı,
Olmuşam elinə mail;
Oxuyan şeyda bülüllər
Bağında gülünə mail;**

Tutiyi-şirin zəban
Olubdu dilinə mail;
Həftrəng mürği-tovuz
Pərişan telinə mail;
Zülfünlə tor qurubsan
Alıcı tərlana, Mələk!

Gözəlin məclisində
Şirin söhbət, söz dolanır;
Hüsndən könüllərə
Bahar keçir, yaz dolanır;
Süzür gəlir səkə-səkə,
Sanki quba-qaz dolanır;
Qaşında, kirpiyində
İşvə, qəmzə, naz dolanır;
Gözlərin cəllad olub
Qəsd eləyir cana, Mələk!

Gözəllər dəstə-dəstə
Qulluğuna sana gəlir;
Ağa, rəiyyət, bəy, gəda
Əmrinə fərmana gəlir;
Aşıq, alim, molla, seyid
Dad çəkib, amana gəlir;
Dəlilər daxil düşür,
Mərizlər loğmana gəlir;
Xəstədi, Ələsgəri
Sən yetir dərmana, Mələk!

(Aşıq Ələsgər)

Belə bölgü şeirin oxunuşunu, ifaçılığını axıcı edir, oynaq bir ritm yaradır. Muxəmməslərin müxtəlif növləri vardır. Ustadlar özlərinin muxəmməs yaradıcılığında onlardan istifadə etmiş və klassik nümunələrini ərsəyə gətirmişlər. Məsələn, aşıqların müraciət etdikləri qoşayarpaq muxəmməs çarpaz qafiyəli olmaqla, oxunuşda və ifaçılıq məqamında “Muxəmməs” saz havasının oynaq ritmi ilə yaxından uzlaşır.

Aşiq sənətində “Muxəmməs” saz havası ilə muxəmməs şeir biçimi özlüyündə bir eyniyyəti ifadə edir. Bu sıradan olan “Baş muxəmməs”, “Orta muxəmməs”, “Atlı muxəmməs”, “Bəhri-təvil”, “Şirvan muxəmməsi” kimi havaların melodik təbiəti şux, oynaq, harmonik ritm sərgiləyir və muxəmməs poetik mətnini tamamlayır. Klassik ədəbiyyatın muxəmməs formasından fərqli olaraq aşiq sənətində bu forma saz havasının ruhuna köklənmiş olur. Aşıqlar, adətən, dastan axşamının sonunda və ya toy məclisini yekunlaşdıranda xoş ovqatlı, gözəlləmə səciyyəli muxəmməslərdən istifadə edirlər ki, bu da söz-sənət aləmində “duvaq-qapma” adı ilə tanınır.

MÜRƏBBE – orta əsr Şərq ədəbiyyatında işlənən şeir şəkillərindən biri. 5, 7 və s. bənddən ibarət olur. Hər bənd dörd misradır. Klassik ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələri M.Füzuli, S.Təbrizi, Q.Təbrizi, M.P.Vaqif, M.V.Vidadi, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani və başqaları öz yaradıcılıqlarında bu formadan bəhrələnmişlər. Son bənddə müəllif öz imzasını qeyd edir. Bəndlərin axırıncı misrası nəqərat xarakterlidir. Mövzu

dairəsi kifayət qədər zəngindir. Qafiyə quruluşu: *aaaa*, *bbba*, *ccca* və s. şəkildə olur.

Aşıq yaradıcılığında bu formadan ustad sənətkarlar yeri gəldikcə bəhrələnmişlər. XVIII əsrin ustad sənətkarı Mücrim Kərim mürəbbeyə müraciət etmişdir.

**Munda kim var deyim yarı-vəfadarım ona,
Çəkibən xəlvətə bir sirr açım əsrarım ona,
Göstərim dağü-dilim, söyləyim azarım ona,
Hanı bir dərdi bilən bir para, yalvarım ona.**

**Qiblədən qaşları yay kilsəyə döndərdi məni,
Ay kimi əhli-şəhər bir-birə göstərdi məni,
Yay kimi əydi bu bidərdlilərin dərdi məni,
Hanı bir dərdi bilən bir para, yalvarım ona.**

**Pəri tələtli sənəm çox, vəli adəmliyi yox,
Başdan bir kəs ilən həmrəhü-həmdəmliyi yox,
Eyləsə mehrü-vəfa, zərrəcə möhkəmliyi yox,
Hanı bir dərdi bilən bir para, yalvarım ona.**

**Haçnadək qəmi-hicrana düşüb, qəmdə ölüm,
Ruzi-vəslinə onun yetməsəm ol dəmdə ölüm,
Dəymə Mücrüm Kərimə, qoy mən ölsəm də ölüm,
Hanı bir dərdi bilən bir para, yalvarım ona.**

(Mücrim Kərim)

MÜSƏDDƏS – divan ədəbiyyatında işlənən əruz vəznindəki şeir biçimlərindən biri. Klassik ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələri Həbib, M.Füzuli, S.Təbrizi, M.V.Vidadi, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani və baş-

qaları öz yaradıcılıqlarında bu formadan istifadə etmişlər.

Müsəddəs – "altılıq" deməkdir. Yəni müsəddəsdə hər bənd altı misradan ibarət olur. Bəndlərin sayı, adətən, 4-10 və daha çox olur. Son bənddə misraların birində müəllifin təxəllüsü verilir.

Daha çox gözəllik və məhəbbət səciyyəsi daşıyır. Aşıq Valeh, Molla Cuma, Aşıq Şəmşir və s. ustadlar müsəddəsdən bir forma kimi bəhrələnmiş, onun gözəl nümunələrini yaratmışlar. XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərindən müsəddəs bir forma kimi aşıq yaradıcılığında istifadə olunmağa başlayır. Aşıq ədəbiyyatında müsəddəslərin bənd sayı 3, 5, 7, 9, 11 və daha çox ola bilər. Ustad və peşəkar aşıqlar oxuyarkən misraları formal olaraq iki yerə bölürlər. Qafiyə quruluşu: *aaaaaa; bbbbaa; ccccaa* və s. şəklində olur.

**Bəxtəvərsən, ey könül, nə eyləmiş dövrən sənə,
Dərdin artmış dəryadan, etməz əlac loğman sənə.
Yanğılısan ol qədər, kar eləməz ümman sənə,
Ah çəkib ağlagılən, gəlibdir bir mehman sənə.
Şirindən olsun əmin, vacibdir yüz qurban sənə,
Bixəbərsən, ey könül, nə eyləmiş dövrən sənə?!**

**Dost olub bir düşmanın həmişə səni aldadır,
Kəsibdir cəllad yanın, taxmış kəməndi, qoldadır,
Cilovun tutmuş ərəb, meyli düzəlib yoldadır,
Dağlardan ağır yükün möhkəm sarışıb daldadır,
Zərrəcə yoxdur xeyir irişsə yüz karvan sənə,
Bixəbərsən, ey könül, sən, nə eyləmiş dövrən sənə?!**

Bir şəxsə ki, etdin nəzər, baxıb doymaz gözün sənin,
Yüz işvə, yüz naz elə, yaxan əldən qoymaz sənin,
Yüz nəsihət verəsən də, əsla sözün saymaz sənin,
Məluna meyl etməgin bir qəpiyə dəyməz sənin.
Çəkibən yay-oxunu istər ata peykan sənə,
Bixəbərsən, ey könül, sən, nə eyləmiş dövran sənə?!

İki bağı meyvəsini tənha dərib, bəkr etginən,
İki qonağın gələcək tədarükün fikr etginən,
Örtmə iki qapını sən, açıb qoyub şükr etginən,
İki yolun bağlayıb, daldasında zikr etginən,
İkini götür dilə, onlar edər dərman sənə,
Bixəbərsən, ey könül, sən, nə eyləmiş dövran sənə?!

Yazıqdır Molla Cuma, qayıt yola tez, ay könül,
Yüyrək atdan düşgünən, kəm niyyətin poz, ay könül,
Doxsan bir cəvahiri ipliynə düz, ay könül,
Yüz on dörd qapıdasan, dad eləyib gəz, ay könül,
Bəlkə qıla bir mərhəmət ol yaradan Sübhan sənə.
Bixəbərsən, ey könül, sən, nə eyləmiş dövran sənə?!
(Molla Cuma)

**NƏFƏSÇƏKMƏ TƏCNİS – bax: gedər-gəlməz
ayaqlı təcnis**

NƏZİRƏ – hər hansı bir sənətkarın əsərinin təsiri altında yazılmış əsər. Divan və aşıq ədəbiyyatında nəzirə yazmanın özünün qədim və tarixi ənənəsi vardır. Aşıq yaradıcılığında da hansısa şeirin, bədii nümunənin təsiri altında çoxsaylı şeirlərin yazılma ənənəsi vardır. M.P.Vaqifin “Oynasın” rədifli şeirinin təsiri altında on-

larla aşiq şeiri qoşulmuşdur. Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Aşiq Valeh, Aşiq Ələsgər, Hüseyn Bozalqanlı kimi ustad aşıqların şeirlərinə həm aşiq ədəbiyyatının özündə, həm də yazılı ədəbiyyatda çoxsaylı nəzirlərin yazıldığı görünməkdədir.

**Başına döndüyüm, toy adamları,
Siz də deyın toya gələn oynasın.
Adını demirəm eldən ayıbdır,
Filankəsin qızı, filan oynasın.**

**Nə müddətdi ona güvənən bizik,
Həsərin çəkməkdən canımız üzük,
Hər əlinə alıb bir danə üzük,
Üzüyü dəstinə alan oynasın.**

**Bir tuba boyludur, boyu növrəstə,
Həsərin çəkməkdən olmuşam xəstə,
İşarət eylərəm anlayan dosta,
Dostunun qədrini bilən oynasın.**

**Mən Molla Vaqifəm, eylərəm əfğan,
Gözlərim də yaş yerinə tökər qan,
Uzun boylu, yeniyetmə, novcavan,
Məni bu dərdlərə salan oynasın.**

(Molla Pənah Vaqif)

***

**Başına döndüyüm toy adamları,
Siz də deyın toya gələn oynasın.
Adını demirəm, eldən ayıbdı,
Qənzəsi bağırimi dələn oynasın.**

Duman gəldi bu dağları bürüdü,
Ortalıqda olan pünhan sirr idi,
Bu məclisdə əyləşənin biridi,
Yaşmağın altından gülən oynasın.

Əyninə geyibdi bərqadan dizlik,
Dostlar arasında itməyə düzlük,
Hər əlində vardı bir ala yüzlük,
Yüzlüyü əlinə alan oynasın.

Şəmkirli Hüseyinəm, eylərəm fəğan,
Yaş yerinə didələrım tökər qan,
Filankəsin qızı üzü məhtəban,
Məni bu dərdlərə salan oynasın.
(Hüseyn Şəmkirli)

***

Bir sona sallandı çıxdı xanadan,
Süzmüş oylağına gəldi, qayıtdı.
Axtardı səyadın, bula bilmədi,
Baxdım ki, pərişan oldu, qayıtdı.

Gecənin nisfində yatan çağında,
Sevgilər ixtilat qatan çağında,
Maral bərəsinə çatan çağında,
Yad ovçudan bir xəf aldı, qayıtdı.

Dostumu nəfsimə sata bilmədim,
Şikara oxumu ata bilmədim,
O gecə sübhədək yata bilmədim,
Atəşi cismimə saldı, qayıtdı.

Baxdım bu gəlməyin qeyri qəsdı var,
Bəzəyi, ziynəti, şövqü, şəsti var,
Anladım dilbərin yəqin dostu var,
Arif eyhamından bildi, qayıtdı.

Ağ libas, ağ bədən, bir mah camaldı,
Huridi, pəridi, mələk misaldı,
Mürğü ruhum uçdu, rəngim saraldı,
Hüseynə çəngəlin çaldı, qayıtdı.
(*Hüseyn Bozalqanlı*)

***

Bir nazənin, huri-mələk simalı,
Gəldi məni gördü, güldü, qayıtdı.
Pünhanı göstərüb gül yanağını,
Tər üzünə şəbnəm doldu, qayıtdı.

Vəsf eləmək olmaz xətti-xalını,
Soruşmadı şikəstənin halını,
Nagahan göstərdi gül camalını,
Biçarənin canın aldı, qayıtdı.

Mən görmüşəm gözəllərin çoxunu,
Belə olmaz ancaq boyu, buxunu,
Müjganından çəkib xədəng oxunu,
Yaralı sinəmə çaldı, qayıtdı.

Gözlər ikən gözlərimə yetişdi,
Mürdə cismim eşq oduna tutuşdu,
Şahrahdan qıya baxıb ötüşdü,
Yollarında gözüm qaldı, qayıtdı.

**Biçarə Abdulla gəşt etdi bağı,
Zülmətlərin nuru aləm çırağı,
Çaharşənbə günü ilkindi çağı,
Gəldi səni dərdə saldı, qayıtdı.**

(Abdulla Padarlı)

“PEŞROV” (“PİŞRO”) – Şirvan aşıq mühitinə məxsus hava növü və onun oxunuş tərzii. Şirvan aşıq məclislərində birinci ustadnamə “Peşrov” havası ilə ifa olunur, ikinci ustadnamə oxunmur, yalnız söylenilir, üçüncü ustadnamədə isə hər hansı bir “Şikəstə” havasından istifadə edilir. “Peşrov” sırf dastan yaradıcılığı ilə bağlı meydana gəlmiş janrdır. “Peşrov”un müstəqil hava şəklində ifa olunmasına baxmayaraq, onun əsas funksiyası məclisin açılışı ilə bağlıdır. Səciyyəvidir ki, klassik türk musiqi növü olan “fasıl”ın da instrumental müqəddiməsi “Pişro” adlanır. Şirvan aşıq mühitində “Peşrov”un bir janr kimi təkmilləşməsində Aşıq Mirzə Bilalın və zurnaçalı Əli Kərimovun əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Peşrov havalar silsiləsinə “Şirvan peşrovu”, “Çobanyaylağı peşrov”, “Eyvazı”, “Şur peşrov”, “Kərəm peşrov”, “Koroğlu peşrov”, “Qafiyə peşrov”, “İbrahimi”, “Əlicadi peşrov”, “Hicazi peşrov”, “Qobustan peşrov”, “Bilal peşrov” daxildir. Bu nümunələrin müqayisəli təhlili belə bir fikir yürütməyə imkan verir ki, onları tək-cə ümumi silsiləvi ad deyil, həm də vahid struktur əlamətləri birləşdirir. Belə ki, bütün “Peşrov” nümunələrinin poetik mətninin əsasını gəraylı təşkil edir (divani formasından istifadə olunduqda onun hər misrası iki yerə bölünür); melomisra, bir qayda

olaraq, iki heca qrupuna (4 + 4) bölünür və s. Hazırda da bu qəliblər çərçivəsində yeni havaların yaranması bu janrın Şirvan dastançılıq ənənəsi ilə köklü surətdə bağlılığını bildirir.

RÜBAİ – Şərq ədəbiyyatında çox yayılmış lirik şeir formalarından biridir. Qafiyələnmə sistemi birinci, ikinci, dördüncü misraları həmqafiyə, üçüncü misrası isə sərbəst olan dördmisralı şeir şəklidir. Bəzi hallarda misralarda həmqafiyə olan sözlərdən sonra rədif də gələ bilər. Dörd misrada bitkin, məna və ideya baxımından mühüm, maraqlı, təsirediciliklə dolu fikri ifadə etmək rübailərin başlıca xüsusiyyətidir. Dünya ədəbiyyatında rübainin ən klassik nümunələrini rübai ustadı kimi tanınan Ömər Xəyyam yaratmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında Məhsəti Gəncəvi rübainin ustadı kimi tanınmışdır. Ana dilimizdə ilk rübai yazan Q.Bürhanəddindir. Rübai, əsasən, əruz vəzninin həzəc bəhrində yazılır. Aşıq yaradıcılığında da rübaidən bir forma kimi istifadə edilə bilər. Abbas Tufarqanlı, Aşıq Hüseyn Cavan, Mikayıl Azafli və b. yaradıcılığında rübai nümunələri vardır.

**Dağları şirinim, ağlasa yarım,
Eləmə payını, ağlasa, yarım.
Bu çərxi-gərdirsin vecinə deyil,
Özünü öldürsə, ağlasa yarım.**

***

**Getmə, var canımda yara, qal, dağlar.
Ov keçdi demədim yaraq al dağlar.
Suyundan içdiyim sərin bulaqlar,
Səfali yaylaqlar, yara qal, dağlar!**
(Aşıq Şəmşir)

**Xoşbəxt olsun əsil ata, ol ana,
Uçurtmasın pis balasın o lana.
Şah Abbas demişdir, dünya quyruqdur,
Bacarıb yeyənə, sahib olana.**

***

**Səni bu dünyaya gətirən qüdrət,
Bir gün də əbədi köçürər, afət.
Bilmirəm gətirən, aparın kimdi,
Çəkdiyın qəm olar, gördüyün afət.**
(M.Azaflı)

Aşıq yaradıcılığında az da olmuş olsa rübai-gəraylı, rübai-təcnis, rübai-qoşma qəlibləri də bir forma kimi işlənmişdir. Ancaq elə də çox nəzərə çarpmamışdır.

SAYA TƏCNİS – bax: təcnis

SƏFƏR – aşıq yaradıcılığı, dastan ənənəsi üçün səciyyəvidir. Ustadlar müxtəlif şəhərlərə, ölkələrə səfərlər etmişlər. Bu səfərlərin özü də müxtəlif məqsədlərlə həyata keçirilmişdir. Məsələn, Aşıq Alının Türkiyəyə səfəri, Aşıq Ömər in Qafqaza, Kiçik

Asiyaya səfəri, Orta Asiyaya səfəri, Aşıq Ələsgərin Qarabağa toy səfəri, Aşıq Ələsgərin Naxçıvan səfəri və s. eyni adda dastan, hekayət və əhvalatların yaranması ilə nəticələnmişdir. Hətta xalq arasında S.Vurğunun Aşıq Şəmşirlə İstisuda görüşü, eləcə də Muğan səfəri ilə bağlı hekayətlər də söylənməkdədir. Bu səfərlər hər birisi özündə tipik bir hadisəni, maraqlı bir tarixi ehtiva edir. Onların daxilində çoxsaylı və çoxçeşidli aşıq şeirləri, bir çox hallarda deyişmələr də yer almışdır.

Dastanlarımızda da səfərlərin özünəməxsusluqla işləkliyi və düşüncədə daşlaşması vardır. Məsələn, “Koroğlu” dastanında qolların böyük bir qismi səfər adı ilə vurğulanır. “Koroğlunun Bağdad səfəri”, “Koroğlunun İstanbul səfəri”, “Koroğlunun Bəyazid səfəri”, “Koroğlunun Qars səfəri”, “Koroğlunun Dərbənd səfəri” və s. “Koroğlu”da səfərlər Koroğlunun qəhrəmanlığına, onun apardığı mübarizənin məqsəd və mahiyyətini açmağa xidmət edir və həmin qolun tərkibindəki şeirlər də həmin ruhun ifadəsi kimi gerçəkləşir.

ŞƏRXƏTAYİ TƏCNİS –bax: təcnis

TƏCNİS – aşıq şeirinin çətin və mürəkkəb biçimlərinəndir. Şifahi və yazılı ədəbiyyatda təcnis nümunələrinə tez-tez rast gəlinir. Aşıq yaradıcılığında isə qoşma qəlibi üzərində qurulan təcnisdən bir forma kimi daha çox istifadə edilir.

Təcnisdə qafiyə omonim sözlər – cinaslar vasitəsilə qurulur. Ustad aşıqlar təcnisin müxtəlif formalarından istifadə etmişlər.

Təcnisin aşağıdakı formaları vardır: “Təcnis” (“Qara və ya saya təcnis”), “Bayatı təcnis”, “Gəraylı təcnis”, “Ayaqlı təcnis”, “Cığalı təcnis”, “Nəfəsçəkmə təcnis”, “Dodaqdəyməz təcnis”, “Zəncirləmə təcnis”, “Əvvəl-axır hərf üstə təcnis”.

Bu şeir çeşidləri ilə bağlı eyni adlı maddələrə bax!

Aşıqlar arasında “şərxətayi təcnis” adi ilə xatırlanan bir təcnis çeşidindən də söz açılır. Əslində formal-texniki səciyyəsinə görə belə bir təcnis qəlibi mövcud deyildir. Sadəcə olaraq təcnisin mürəkkəb növləri (məsələn, gedər-gəlməz, gələr-getməz, ayaqlı təcnis, hərf üstə təcnis, təcnis-bağlama) qarşı tərəfi çıxılmaz vəziyyətdə buraxa biləcəyi üçün aşıqlar deyişmə gedişatında bu istiqamətə yönəlməni təhlükəli, şərxətə hesab edirlər. “Çəkərəm səni “şərxətə təcnisə” deməklə də həmin təhlükəli məqam barədə xəbərdarlıq edirlər.

**Gözəl adam, gəl allahı sevərsən,
Daldalanma bir də görkəz yara yüz!
Astana gör, yarın astanasında,
Qulluq eylə, xidmət eylə, yara yüz!**

**Sağdan vurdu, soldan çıxdı sağa ləm,
Sağ qoşundu, sol ləşkərdi, sağ ələm,
Nagümanam mən bu dərddən sağalam,
Təbib birdi, dərd minbirdi, yara yüz!**

**Qurbani der: bura gəldim yar için,
Kəs ciyərim, doğra bağrım, yar için,
Yar odur ki, yardan sonra yar için,
Zülf dağıda, yaxa yırtı, yara yüz!
(Qurbani)**

Bütün təcislər öyüdləmələr, nəsihətlər, atalar sözü və məsəllər üzərində qurulur. Təcnis yaratmaq aşıqdan hədsiz dərəcədə yetkinlik, sözlərin mütəhərrik təbiətini bilmək, nəhayət, çətin və dolaşlıq misraları asan və sadə sözlərlə dinləyicilərə çatdırmaq bacarığı tələb edir. Təcnis şeir biçimi məlahətli “Təcnis” havasının yaranmasına, sazın qoluna təcnis pərdəsinin əlavəsinə gətirib çıxarmışdır. Bu elə bir poetik qəlibdir ki, istisnasız şəkildə özünəməxsus olan saz havası – “Təcnis” üstündə oxunur. Təcnis şeir biçimini digər on birlik ölçüsündəki saz havaları ilə oxumaq o qədər də uyğun sayılmır. Görünür, bunun əsas səbəbi “təcnis” şeir biçimindəki cinaslara uyğun olaraq “Təcnis” havasının melodik təbiətində olan cinas səslərin mövcudluğudur.

**Könül, sən ki, düşdün eşqin bəhrinə,
Narın çalxan, narın silkin, narın üz!
Dost səni bağına bağban eyləsə
Almasın dər, gülün iylə, narın üz!**

**Aşlıq olan sözün deməz tərsinə,
Tər gəzən dünyada gedər tər sinə.
Tər sinəyə qismət olsun tər sinə,
Narın üzə qoy söykənsin narın üz!**

**Tərlansan, ovlalma sarı dur gedək,
Bu sınıq könlümü sarı, dur gedək!
Ələsgərəm, bizə sarı dur gedək!
Bir dərdimi eyləyibsən, Narın, yüz!**

(Aşıq Ələsgər)

Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Aşıq Alı, Hüseyin Şəmkişli, Aşıq Ələsgər, Molla Cuma, Aşıq Hüseyin Bozalqanlı, Mikayıl Azafli və başqaları tənisin klassik nümunələrini yaratmışlar. Folklorşünas E.Məmmədli tənisin janr xüsusiyyətləri ilə bağlı monoqrafiya yazmışdır.

TƏƏSSÜFNAMƏ – ustadların yaradıcılığında özünə yer alan şeir çeşidlərindəndir. Xalq ədəbiyyatında, aşıq yaradıcılığında ustadnamə, nəsihətnamə kimi müxtəlif səviyyələrdə, aşıq şeir biçimlərinin müxtəlif ölçülərində özünə yer alır və sənətkarın daxili, hiss və duyğularını, həyəcan və istəklərini ifadə məqsədi daşıyır. Onu da vurğulayaq ki, hansısa bir işin, hadisənin yekunundan doğan qənaət kimi ifadəsini tapır. Dastanlarda, ustad sənətkarların poetik örnəklərində təəssüfnamələr özünə kifayət qədər yer alır.

**Keçər dövrən belə qalmaz,
Şad ol, könül, nə məlulsan?!
Dəlilərim salam almaz,
Şad ol, könül, nə məlulsan?!**

**Geydiyim igid kürküdü,
Dünya Süleyman mülküdü,**

Dövlət ki, var, əl çirkidi,
Şad ol, könül, nə məlulsan?!

Koroğluyam, deyim sənə,
Od tutub alışdı sinə,
Aşıqlığım bəsdə mənə,
Şad ol, könül, nə məlulsan?!

(Koroğlu)

***

İsmi pünhan köçdü fani dünyadan,
Qarıxdı torpağa, göz hayıf oldu.
Xudanın tədbiri beləymiş bizə,
Soldu yanaqları, üz hayıf oldu.

Əcəl çatıb nəfəs sana düzüldü,
Qəm hicran tapdadı, bağrım üzüldü.
Yenə sevdiyimdən əlim üzüldü,
İxtilat tükəndi, söz hayıf oldu.

Bu yazıq Cumanın dönübdü baxtı,
Əsdi əcəl yeli, sərvimi yıxdı,
Dedim ki, şad ollam bu bahar vaxtı,
Töküldü burnumdan yaz, hayıf oldu.

(Molla Cuma)

***

Səhər tezdən əzmi-gülşən eylədim,
Qəm məni çulğadı ay hayıf-hayıf!
Aşıq deyər: ay hayıf,
Kimlər oldu ay hayıf,

Sən ilə mən sevişdim,
Ayrı düşdüm, ay hayıf!
Bağban oldum, bağ bəslədim, çifayda,
Dərmədim gülünü, ay hayıf-hayıf!

Sərrafın dəstində nə danə gördüm,
Mürğü dəhanında nə danə gördüm.
Aşıq, nə danə gördüm,
Xalın nə danə gördüm.
Tülək tərlan tuş oldu
Axır nadanə gördüm.
Gövhəri verdilər nadanə gördüm,
Bilmədi qiymətin, ay hayıf-hayıf!

Oxudum dərşimi, çıxdım yasinə,
İyid olan ixtlas bağlar yasına.
Aşıq deyər: yasına,
Namərd boynu yasına,
Nanəcibə sirr vermə,
Ya inciyə, ya sına.
Qasım ölər, dostlar gələr yasına,
Eşidənlər deyər, ay hayıf-hayıf!

(Xəstə Qasım)

TƏXMİS – Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatında lirik növün nisbətən az işlənən şəkillərindən biridir. Muxəmməs kimi təxmislərdə də hər bənd beş misradan ibarət olur. Bəndlərin sayı isə daha çox beş olur. Bu bəndlərin birinci, ikinci, üçüncü misraları müəllifə, dördüncü, beşinci misraları isə bir başqa müəllifin şeirindən götürülür və məzmunca ona bağlanır.

Təxmis bir forma kimi, sənətkarın sərbəstliyinə elə də imkan vermir. Bir növ sənətkarı çərçivədə saxlayır. Bu səbəbdən də mənə orijinallığına kifayət qədər fikir verə bilmir. “Təxmis” adlı saz havası da vardır.

TƏSNİF- aşıq yaradıcılığında özünəməxsusluğu və rəngarəng məzmun çeşidləri ilə seçilən şeir biçimidir. Ustad sənətkarlar yaradıcılığında müxtəlif səviyyələrdə ona müraciət etmiş və sənətə əlavə çalar qatmışlar. Aşıq yaradıcılığında təsniflərdən cığa kimi də istifadə olunur. Bunlar mətnə poetik məzmun, ritmiklik, oynaqlıq gətirir. Aşıü Hüseyn Şəmkirolinin, Aşıq Ələsgərin, Varxiyanlı Məhəmmədin, Molla Cumanın, Növrəs İmanın, Mikayıl Azaflının yaradıcılığında təsnifin təsirlilik məqamı daha aydınlıqla özünü göstərir. Təsnif digər istiqamətdə bir forma olaraq da ustadların sənət repertuarında özünə geniş yer alır. Ağ Aşığın, Aşıq Alının, Molla Cumanın, Şair Vəlinin poetik irsində təsnifin mükəmməl nümunələri vardır. Xalq mərasimlərində də təsniflər geniş işləklilik qazanmışdır.

Təsniflər bir qayda olaraq “Təsnif” saz havası üstündə oxunur.

TÜRKÜ –Bütün müstəvilərdə mahnı ilə sinonimləşir. Xalq ədəbiyyatında çox geniş şəkildə yayılmış şeir nümunələridir. Qəhrəmanlıq, məhəbbət, təbiət gözəlliklərinin təsviri və s. mövzularda olur. Türkülər xalq ədəbiyyatının çox qədim nümunələri sırasında həmişə mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Tarixi prosesdə dəyişikliklərə uğramasına baxmayaraq, həmişə

xalq ruhunun ifadəsi türkülərdə əsas və başlıca amil kimi görünmüşdür. Ölçü və qafiyələnmə baxımından gəraylı və qoşmaya bənzəyən türkülər daha çox bəstə baxımından seçilir. Bölgə özəllikləri ilə fərqlənir. Özəlliklərinə görə Urfa ağzı, Egin ağzı, Kayabaşı, Türkməni və s. kimi sıralamalar vardır. Türkülər şəkil baxımından sözləri dəyişən və dəyişməyib təkrarlanan (nəqərat) misralardan yaranır. Türk ədəbi-nəzəri fikrində dəyişənlər "bənd", təkrarlananlar "bağlama" adlanır. Heca vəznində gəraylı (səmayi) və qoşma qəliblərində nizamlanır.

**Bir quş itirmişəm qanadı sarı,
Durum xəbər alım bivəfa yarı,
Üz çevirdim yenə vətənə sarı.
Dolan pəncərədən, gəl qadan alım,
Qolların boynuma sal, qadan alım!**

**Bir quş itirmişəm nişanbənişan,
Boynu yaşıl qanadları zərnişan,
Hər yada düşəndə ollam pərişan,
Dolan pəncərədən, gəl qadan alım,
Qolların boynuma sal, qadan alım!**

**Səhər şəbnəm olar, qız gəzər bağı,
Dərər şamamanı, sındırar tağı,
Al Şiraz arxalıq, gümüş belbağı,
Dolan pəncərədən, gəl qadan alım,
Qolların boynuma sal, qadan alım!**

**Yerini salmışam yuxarı başdan,
Əyilib öpəydim o qara qaşdan,
Yarım ixtilatı gəlir o başdan,
Dolan pəncərədən, gəl qadan alım,
Qolların boynuma sal, qadan alım!**

Bəzi türkülərdə misra əvvəlinə və sonlarına "ah", "of", "aman" və s. kimi sözlər artırılır. Onlar bəzən misra ölçüsünə nizamlanır, bəzən isə nizamlanmır. Türkülər regional özünəməxsusluqları ifadə etmək baxımından seçilir.

USTADNAMƏ – ustad sözü, ustad nəsihətidir. “Öyüdləmə” adı ilə də tanınır. ”Dədə Qorqud soylamaları” da bu anlamı daşıyır. **Bir çox klassik ustad aşığılar bu adı “ustaddama” şəklində səsləndirmişlər. Olsun ki, “öyüdləmə”, “soylama” ifadələrində olduğu kimi, bu söz də özünün ilkin - arxaik halında “ustadlama – ustaddama” şəklində olmuş, sonrakı dövərdə “ustadnamə” vəziyyətinə gəlmişdir.** Ustad sənətkarlar bu formadan öz yaradıcılıqlarında lazımı qədər bəhrələnmişlər. Aşığı poeziyasında ustadnamələr gəraylı, qoşma, tənris, müxəmməs, divani, varsağı, heydəri, əlif-lam və s. formalarda təqdim olunur. Ustadnamələrdə nəsihət, məsləhət, atalıq-böyüklük qayğısı, fəlsəfi ümumiləşdirmə, kainat, cəmiyyət, ailəməişət, insani keyfiyyətlər öz əksini tapır. Məzmun və fikir etibarilə xalqın hikmətinin ifadəsi olan atalar sözü və məsəllər üslubca bədii sözün canlı, gözəl nümunələridir. Ustadnamələr bu xüsusiyyətləri ilə atalar sözü və məsəllərlə birləşir. Ustadlar yaradıcılığında us-

tad sözü deməyə, ustadnamə yaratmağa meyilli olmuşlar. Ustadnamələr dastanların əvvəlində bir formul kimi aparıcılıqla özünə yer almaqdadır. Ustadnamələr mürəkkəb süjetli dastanların əvvəlində və dastanların ruhu ilə əlaqədar olaraq hadisələrin gedişi prosesində özünə yer tapır. Dədə Qorqud, Qurbani, Kərəm, Qərib, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Şəmki Hüseyn, Yəhya bəy Dilqəm, Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Molla Cuma, Hüseyn Bozalqanlı və digər böyük ustadlar bu aşıq şeir biçiminin klassik nümunələrini yaratmışlar. Məsələn:

**Bəd övladı əzəl başdan tanırım,
Çör-çöp yığar, yad ocağın yandırar.
Səhər durar ar-namusu gözləməz,
Suyu tökər öz ocağın söndürər.**

**Ulğun cuşa gəlsə, köpük yağ olmaz,
Söyüd bar gətirsə, bağça, bağ olmaz,
Zibil təpə olsa, küllük dağ olmaz,
Yel əsəndə alçaqlara endirər.**

**Abbas bu sözləri deyər sərindən,
Arxı vurun suyu gəlsin dərindən,
Söz bir olsa dağ oynadar yerindən,
El bir olsa zərbi kərən sındırar.**

(Abbas Tufarqanlı)

***

**Dəli könül, məndən sənə əmanət,
Demə bu dünyada qalım yaxşıdır.
Bir gün olar qohum – qardaş yad olar,
Demə ulusum var, elim yaxşıdır.**

Bir məclisə varsan, özünü öymə,
Şeytana bac verib kimsəyə söymə,
Qüvvətli olsan da yoxsulu döymə,
Demə ki, zorluyam, qolum yaxşıdır.

Qoçaqdan olubsan qoçaq olgunan,
Qadadan, baladan qaçaq olgunan,
Aşıq ol, comərd ol, alçaq olgunan,
Demə varım çoxdur, pulum yaxşıdır.

Xəstə Qasım kimə qılsın dadını,
Canı çıxsın özü çəksin odunu,
Yaxşı igid yaman etməz adını,
Çünki yaman addan ölüm yaxşıdır.
(Xəstə Qasım)

***

Könül, qulluq eylə kamil ustada,
Ustad görməyənün işi xam qaldı.
Neçə danəndələr getdi dünyadan,
Yerində bir neçə ağılkəm qaldı.

Nanəcib heç kimə ənam eyləməz,
Təkəbbür kimsəyə salam eyləməz,
İnsan bu dünyanı tamam eyləməz,
Çoxları cəhd etdi, natamam qaldı.

Ərəb at üstündə durdum deyənlər,
Asdım, kəsdim, yıxdım, vurdum deyənlər,
Dünyaya əmlakım, yurdum deyənlər,
Onlar da köçdülər, quru dam qaldı.

Bivəfaya dedim, dur məndən üzül,
Müxənnəsə baxma, gözlərim, süzül,
Nuh da ömr eylədi min doqquz yüz il,
Elə bil, bir gündüz, bir axşam qaldı.

Qul Allahquluyam, ay nəsib eylə,
Şəcərdən bac verib, ay nəsib eylə,
İsgəndər mülküdür, aynası belə,
Nə Cəmsid padişah, nə də Cam qaldı.
(Qul Allahqulu)

***

Aşıq olub tərki-vətən olanın,
Əzəl başdan pür kamalı gərəkdi.
Oturub durmaqda ədəbin bilə,
Mərifət elmində dolu gərəkdi.

Xalqa həqiqətdən mətləb qandıra,
Şeytani öldürə, nəfsin yandıra,
El içində pak otura, pak dura,
Dalısınca xoş sədalı gərəkdi.

Danışdığı sözün qiymətin bilə,
Kəlməsindən ləli-gövhər süzülə,
Məcəzi danışa, məcazi gülə,
Tamam sözü müəmmalı gərəkdi.

Arif ola, eyhamından söz qana,
Naməhrəmdən şərm eyləyə, utana,
Saat kimi meyli haqqa dolana,
Doğru qəlbi, doğru yolu gərəkdi.

**Ələsgər haqq sözün isbatın verə,
Əməlin mələklər yazı dəftərə,
Hər yanı istəsə, baxanda görə,
Təriqətdə bu sevdalı gərəkdı.
(*Aşıq Ələsgər*)**

Ustadnamələrdə qüvvətli məntiq, oxucunu-dinləyicini hər an düşündürən fəlsəfi-didaktik məsələlər başlıca rol oynayır.

VARSAGI – aşıq şeir biçimlərindən biri. Xalq şeiri üslubunda yazan sənətkarlar, aşıqlar bu formadan öz yaradıcılıqlarında istifadə etmişlər. "Varsağı" qədim Azərbaycan qəbilələrindən birinin adı ilə bağlıdır. Qədim türk tayfalarından bəziləri ozan statusundan musiqiçi – folklor sənətkarını "varsaq" adı ilə də çağırılmışlar. "Varsaq" bir termin kimi müxtəlif anlamlarda işlədilir. M.Seyidov varsaqı bir termin olaraq: a) qəbilə adı; b) yer adı; c) qəbiləyə məxsus əşya adı; ç) şeir forması və melodiya adı; d) sənətkara verilən ad kimi şərh edir. Şah İsmayıl Xətayi, M.Əmani, Qaracaoğlu, Dadaloğlu və başqaları yaradıcılığında varsaqılardan geniş şəkildə istifadə etmişlər. Varsaqılar lirik-məhəbbət, təsəvvüf və nəsihətamiz ruhda olmuşdur. Bu, səkkiz və on bir hecalı, dördmısralı və bir neçə bəndlilik şeirdir. Qafiyələnməsi *abab*, *cccb*, *çççb* və s. olur. Gəraylı və qoşmadan fərqli olaraq hər bəndin sonuncu mısrası bütün bəndlərdə eyni olur.

**Qaibdən dəlil göründün,
Dədəm, xoş gəldin, xoş gəldin!
Bizi sevib sevindirdin,
Dədəm, xoş gəldin, xoş gəldin!**

**Üstümü zə yol uğratdın,
Gövhər aldın, gövhər satdın,
Ərliyini isbat etdin,
Dədəm, xoş gəldin, xoş gəldin!**

(Şah İsmayıl Xətayi)

"Varsağı" saz havası da vardır. Orta əsrlərdə ustad sənətkarlar bu havadan daha çox istifadə etmişlər. A.Krımski öz yazılarında Yunis Əmrənin köçərilərin sadə vəznə olan varsağılardan istifadə etdiyini göstərir. "Koroğlu" dastanında qoşmaların bir qismi varsağı şəklindədir. Şəmsəddin Sami, V.V.Radlov, M.F.Köprülüzadə, S.Mümtaz varsağının türkdilli xalqlarda hava adı olduğunu göstərir.

**Məni binadan bəslədi,
Dağlar qoynunda, qoynunda!
Tülək tərənlər səslədi,
Dağlar qoynunda, qoynunda!**

**Dolanda igid yaşım,
Yağı çıxdı savaşıma,
Dəlilər gəldi başıma,
Dağlar qoynunda, qoynunda!**

Səfər elədim hər yana,
Yağını gətirdim cana,
Qıratım gəldi cövlana,
Dağlar qoynunda, qoynunda!

Kəsdim yollar, vurdum karvan,
Çəkib soydum çox bəzircan,
Düşmənlərə uddurdum qan,
Dağlar qoynunda, qoynunda!

Əsir çəkdim Çənlibelə,
Qoç Koroğlu düşdü dilə,
Xan Eyvaz mənimlə belə,
Dağlar qoynunda, qoynunda!
(Koroğlu)

***

Yönü bəri baxan dağlar,
Yatıb oyanmaz, oyanmaz.
Üstündəki ağır ellər,
Yatıb, oyanmaz, oyanmaz.

Qurbanam qələm qaşına,
Gör nələr gəldi başıma,
Səs verrəm dost guşuna,
Yatıb oyanmaz, oyanmaz.

Yarım yaman yatmış idi,
Müşk-ənbərə batmış idi,
Rubəndini atmış idi,
Yatıb, oyanmaz, oyanmaz.

**İyidin dönməsin əhdi,
Yana çevrilməsin taxtı,
Məmmədhüseynin qara baxtı,
Yatıb, oyanmaz, oyanmaz.**

(Şair Məmmədhüseyn)

VÜCUDNAMƏ – aşıq yaradıcılığında yüksək dəyər verilən şeir biçimlərindən biridir. Bu şeir formasında sənətkarlar bir növ özünün əsli-nəcabəti, ana bətninə düşməsi, anadan olması, uşaqlıq illəri, təhsil alması, ədəb-ərkanı həyatının müxtəlif yaş dövrləri, oturub-durması, ailə məişəti, məhəbbəti, el-obası, həyat yollarında olan çətinlikləri, gənclik, ahıllıq dövrü və s. haqqında avtobioqrafik məlumatlar verir. Abbas Tufarqanlı, Koroğlu, Xəstə Qasım, Aşıq Valeh, Məlikbalı Qurban, Molla Cuma vücudnamədən bir forma kimi istifadə etmişlər.

Vücudnamədə həm də ustadnamə səciyyəsi vardır. Daha çox nəsihət xarakteri daşıyır. Belə hallarda müraciət və nəsihət olunan şəxs müxtəlif funksiyalarda çıxış edir. Birinci, ikinci, üçüncü şəxs kimi görünə bilər. Ustad sənətkar ana bətninə düşəndən yüz yaşına qədər olan bir zamana diqqət yetirir. Həyat yolunu bütün tərəfləri ilə təqdim etməyə çalışır.

Vücudnamə rəmzi-məcəzi səciyyə daşıyan fəlsəfi-ürfani şeirlərdir. Burada insan həyatının təqribən yüz illik mərhələsi təsvir olunsada, əsas məqsəd təsəvvüf simvolikası ilə işarələnmiş “Vücut” – Allah anlayışı, insanın Vücuddan – Allahdan qoparaq sonra yenə ona – Vücuda – Allaha qovuşması prosesini təqdim və təlqin etməkdir. Şeirin “vücudnamə” adlanması da bu səbəbdəndir.

Çəhar ənasürdən, şeş cəhatdən,
Bir qətrə mənidən olmuşuz peyda.
Ədəm dəryasında qaldım altı ay,
Qüdrəti-qadirü xaliqül-əşya.

Rəhim içində əvvəl bünyad oldu dil,
İki nöqtə gözüm oldu müqabil,
Bir damaq, bir cigər olundu hasil,
Doqquz gündə tamam oldu bu əza.

Doqquzdan qırxa dək cismim oldu qan,
İki qırxda ruhum tutdu aşıyan,
Üç qırxda dirilib, tərpendim hər yan,
Lərzə verdi cismim hər tərəf, hər ca.

Bir mələkə qadir eylədi təqdir,
Üç yüz altmış damar olundu təzahir,
Dörd yüz qırx dörd sümük eylədi təmir,
Məvayi-tarikdə memari-qəza.

Doqquz ay bətnə mən tutdum qərar,
Doqquz gün nöh saət çəkdim intizar,
Doqquz dəqiqədə gəldim aşikar,
Bildim ki, qadirdir vahidü yekta.

Düşdüm din üstünə imanda möhkəm,
Necə əhli-ünas oldu onda cəm,
Cismim nəməkləndi, mən oldum adəm,
Adımı qoydular Səfi hüveyda.

**Bir yaşında oldum beşikdə sovar,
Ana südün əmmək eyelədim şüar,
İki yaşda süddən kəsildi mədar,
Üç yaşında əkl qıldım ibtida.**

**Dörd yaşa yetəndə gəzdim biusul,
Beş yaşda çalındı sünnəti-rəsul,
Altı yaşda başa əql oldu düxul,
Yeddidə oxumaq eyelədim bina.**

**Səkkizdə höccəmi oxudum səvad,
Doqquzda rəvanə eyelədim mötad,
On yaşa yetəndə şamü bamedad,
Zikr oldu dilimdə övsafi-mövla.**

**On birdə dərşimi eyelədim tamam.
Dildə əzbər oldu peyğəmbər, imam,
On iki yaşında oldum xoşkəlam,
Söylədim hər tərəf, oldum dilgüşa.**

**On üç yaşda oldum laleyi-həmra,
On dörd yaşda oldum misli-mahi-pürziya,
On beş yaşda oldum bəndeyi-xuda,
Fərzü sünnətimi eyelədim əda.**

**On altıda oldum xoşqamətü qod.
Səfheyi-ruxsardə mehman oldu xəđ.
On yeddi yaşında buldum namizəd,
Əlqissə, ixtiyar etdim kədxuda.**

On səkkizdə işrət eylədim tamam,
On doqquzda gördüm hər mətləbü kam,
İyirmidə mənə xoş keçdi əyyam,
Neçə övlad mənə həq gördü rəva.

Otuz yaşda oldum bir seyli-bahar,
Başda eşq əsəri həm leylü nəhar,
Qırx yaşında oldum aşiqi-didar,
Dağıldı başımdan o eşqü sövda.

Bir özgə xəyala düşdüm ol zaman,
Gördüm ki, sövdada qılmışam ziyan,
Bivəfa dünyaya sərf etmişəm can,
Bir mətaim yoxdur əz-bəhri-üqba.

Ondan sora zikr elədim ruzü şəb,
Şirin cana verdim çox rəncü təəb,
Möminlər arasında oldum müntəxəb,
Ülüqi-dəhrdən pakü müərra.

Əlli yaşda san bir gədikdən aşdım,
Altmış yaşda əhlü əyalda qaçdım,
Yetmiş yaşa çatdım, taqətdən düşdüm,
Oldum bir suyu solmuş asiya.

Səksən yaşa yetdim, qalmadı imdad,
Doxsan yaşda tutdu əlimdən irşad,
Yüz yaşa yetəndə gəldi bir cəllad
Dedi: haza, yövmül-axərid-dünya.

Çəkdi çəngəlini, saldı əzayə,
Təmamən cəsədim düşdü lərzayə,
Aldı mürği-ruhum, çəkdi səmayə,
Cismim qəfəs kimi qaldı müqəvvə.

El yığılıb ağladılar bir zaman,
Məni bir taxt üstə qoydular haman,
Mürdəşular mənə verməzlər aman,
Rəxti-vücudumu qıldılar yəğma.

Verdilər qüslümü, pak oldu bədən,
Təni-üryanıma tutdular kəfən,
Qıldılar namazım növrəsü kühən,
Məni qəbr içində qoydular tənha.

Məni ki, qəbr içrə qoydular əfrad,
Hər kəs öz məqamın eylədilər yad,
Dünya cifəsindən əlimdə bir zad
Əmalımdan qeyri qalmadı əsla.

Müngər-Nəkr məndən aldılar xəbər,
Çəkdilər üstümə həm tiğü təbər,
Nitqim batdı, dilim tutmadı əzbər,
Mənə qəbr içində verdilər cəza.

Çağırđım: Ya Əli, həllali-müşkil,
Ürək qüvvət tapdı, güşad oldu dil,
Cavabım suala oldu müqabil,
Müraciət etdi mərsuli-xuda.

Neçə min il tutdum qəbr içrə qərar,
Qiyamət qopmağa çəkdim intizar,
Bir gün əmr eylədi vahidül-qəhhar:
Ruzi-qiyamətdir, yövmül-intəha.

Əmr oldu İsrafilə, çaldı sur,
Xəbərdar eylədi: ey əhli-qübur,
Qüm, biiziillahi vədəi-nüşur,
Tamamən əmvatı eylədi əhya.

Məğribdən məşriğə üz tutduq Şamə,
Hər kəsin əmalı əlində namə,
Adil divan orda yetdi təmamə,
Ondan fərq olmadı sultandan gəda.

Bir həşr-nəşr qopdu onda, ey xuda,
Gün təpədən yaxdı, yer döndü oda,
Oğul atadan, qız anadan cüda,
Tamam məhşər əhli dedi: va nəfsa.

Tamam məhşər əhli səf-səf durdular,
Həq buyurdu onda mizan qurdular,
Cəhənnəmin atəşini gördülər,
Düşdü bu aləmə şurişü qövğa,

Va ümməta — dedi həzrəti-rəsul,
Onun iltimasın həqq etdi qəbul,
Çün keçdik siratı, olmadıq məlul,
Cümlə xətalərdən biz olduq rəha.

**Həqdir, əmalımız deyildi saleh,
İslam barəsində işlədi tale,
Bir neçə həmdəmlə, şikəstə Valeh,
Məskənimiz oldu cənnətül-məva.**

(Abdalgülablı Valeh)

Vücutnamə sənətkarın tərcümeyi-halı, yaşadığı dövr haqqında ətraflı məlumat verə bilən mənbə kimi də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Vücutnamə bir forma kimi gəraylı, qoşma, divani, müxəmməs şeir şəkilləri üzərində yazıla bilər. Yazıldığı şeir şəklinin havasına uyğun olaraq da sazda oxunur.

YUĞ VƏ YA SAĞU - AĞI – yas mərasimi ilə bağlı arxaik nəğmələrdir. Bu mətnlər ortaq türk folklor arealında geniş yayılmış “yuğ”, “ağı”, “sağu”, “yedi”, “edi” adları ilə tanınmışdır. Bu mərasim insanların vəfatı zamanı ya evdə, ya da basdırılan zamanı düzəldilir. Əsas hissə yasin qurulduğu yerdə icra edilir. Oxunan mahnılar ağı adlanır. Qədim türklərdə yuğçu ozanlar - ağıçılar qopuzda çalaraq ölənlər haqqında mahnılar deyərmiş. Həmin mərasimdə ölənlər təriflənər, onun yaxşı cəhətləri, xeyir-xahlıqları mövzu olarmış. Ozanlar dilindən söylənən ən qədim yuğ-ağı örnəklərindən biri Mahmud Kaşğari-nin XI əsrdə toplayıb “Divani-lügət- it – türk” əsərinə daxil etdiyi Alp Ər Tonqanın ölümü ilə bağlı mətnidir.

**Alp Ər Tonqa öldümü?
Yaman dünya qaldımı?
Fələk öcünü aldımı
İndi ürək dağlanır!**

**Zaman fürsət gözlədi,
Gizli silah uzatdı,
Bəylər bəyin şasırtdı
Qaçsa necə qurtulur?**

**Ərlər qurd kimi ulaşır,
Yaxa yarıb bağırsır,
Yırlayıcı kimi inlər, inlər
Ağlamaqdan gözü örtülür.**

Ə.Haqqverdiyev “Azərbaycanda teatr” adlı məqaləsində ağı deyənləri, yuğçuları geniş təhlil etmişdir. Ağıçı qəhrəman haqqında mahnı oxuyana qədər onunla bağlı söhbətlər edir, sonra mahnıya keçir. Məsələn,

**Açılmayan tüfəngin,
sıyrılmayan xəncərin
öz canına qurban,
Ay kimi doğdun,
gün kimi batdın,
minəndə at bağı yardım,
düşəndə yer bağı yardım,
saydığına salam verdin,
saymadığına yan verdin,
düşməninə dirsək göstərdin,
qəniminə qan uddurdun,
altında bədöy atına,
çiynində süzən tüfənginə,
tərkinin dolu xurcununa,
ağzının kəsərli sözünə
anan qurban ay... və s.**

M.Abbaszadə, Ə.Haqqverdiyev, P.Əfəndiyev, M.Həkimov və başqaları ağı haqqında müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Ağılar forma etibarilə bayatı strukturunda olur. Bayatılar mövzu etibarilə rəngarəng olduğu halda, ağılar yasla bağlı olur. Hüzn, kədər, göz yaş ağılarının mahiyyətində dayanır.

**Can qardaş, canım qardaş,
Ağlayır canım qardaş.
Baş qoyum dizin üstə
Qoy çıxsın canım, qardaş.**

**Bostanda tağım ağlar,
Basma yarpağım ağlar.
Nə qədər sağam ağlaram
Ölsəm torpağım ağlar.**

**Anası yanar ağlar,
Hərifi qanar ağlar.
Ana deyir göyərçin
Tabuta qonar ağlar.**

**Ağacda xəzəl ağlar,
Dibində gözəl ağlar.
Belə oğlu ölən ana
Sərgərdan gəzər ağlar.**

Aşıqlar bəzi qəmli hekayətlər, dərddli-kədərli əhvalatlar söylədikləri zaman orada çalınan havaya və oxunan sözlərə uyğun olaraq yerinə görə bir sıra ağı ruhlu bayatıları da ifa prosesinə daxil edirlər. Şikəstə

ovqatı ifa edən “Dilqəmi”, “Yanıq Kərəmi”, “Hic-rani”, Şirvan şikəstəsi”, “Bayatı-şikəstə”, “Qürbəti”, “Mansırı”, “Zarıncı”, “Çoban bayatı” havalarının ifası zamanı uyğun nisgilli-kədərli qoşma bəndindən sonra aşağıdakı səpkidəki ağı-bayatıların işlədilməsi mümkün sayılır:

**Hər aylar,
Hər həftələr, hər aylar.
Başım cəllad əlində,
Dilim dostu haraylar.**

**Qar qamışa,
Qar yağar Qarqamışa.
Yüz min təbib neyləsin,
Bir fələk qarğamışa.**

**Dərdə Kərəm,
Düşübdü dərdə Kərəm.
Qoşaram qəm kotanın,
Sürərəm dərd əkərəm.**

**Bu dağlar, ulu dağlar,
Çeşməli, sulu dağlar.
Burda bir qərib ölüb,
Göy kişnər bulud ağlar.**

YUM VERMƏ - Ozan oğuznaməçiliyindəki “yum vermə” –alqış-dua etmə aktının funksional semantikasını (şübhəsiz ki, “yum vermə” semantemi xeyirxah, yaxşı ruhları çağıraraq onların himayəsi altında

olmaq məqsəd-məramı daşıyan qam-şaman akt-seansının tərkibindəki əsas ünsürlərdən biridir) burada eynilə davam edir. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında boyların sonunda:

**Yum verəyim xanım!
Qarlı qara dağların yıxılmasın!
Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsin!
Qamən axan körklü suyun qurumasın! (qanatların qırılmasın)!
Qadir Tanrı səni namərdə möhtac etməsin!
Çaparkən ağ-boz atın büdrəməsin!
Çalışanda qara polad üz qılıncın kütləməsin!
Ağ saqqallı baban yeri uçmaq olsun!
Ağ birçəkli anan yeri behişt olsun!
Axır-sonu arı imandan ayırmasın!
Amin, amin deyənlər didar görsün!
Ağ alnında beş kəlmə dua qıldıq, qəbul olsun!
Yığışdırsın, duruşdursun,
Günahlarını adı görklü Məhəmməd Mustafa
üzü suyuna bağışlasın.**

Aşığın mərasim qurucusuna (məsələn, toy sahibinə) və məclis iştirakçılarına ünvanlanan xüsusi alqış-duası (bəy tərifi və məclis əhlinin tərifi) ilə məclis özünün “Sonluq-qapanış” mərhələsinə keçir. Bu mərhələ geniş planda elə yum vermə (söz və musiqi magiyası ilə məclisi yummaq-qapamaq) – alqış-dua aktıdır. “Sonluq-qapanış”da aşıq çoxsaylı bədii-poetik nidalardan ibarət olan xeyir-duasını verərək oynaq ritm və şux ovqata malik “Müxəmməs” oxumaqla məclis-

mərəsimi tamamlayır. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, mərəsim içində mərəsim (toy içində toy) kimi çıxış edən dastanların sonluğundakı “Duvaqqapma” (yəqin ki, “dua-qapama” ifadəsinin şəkil dəyişməsidə) ümumən saz-söz məclisinin yekunu olan “Müxəmməs”lə eyni semantik vəzifəni yerinə yetirir. Hər iki halda al-qış-dualarla xeyirxah-himayəçi ruhlar çağırılır.

ZƏNCİRLƏMƏ – aşıq ədəbiyyatında çox az-az işlənən formalardandır. Zəncirləmədə hər bir bəndin son sözü ya olduğu kimi, yaxud da tərkib halında özündən sonrakı bəndin əvvəlinə keçid şəklində zəncirlənir.

**Aşıqlıq Adəmdən icad olubdur,
Ol Adəm atanın nəvəsiyəm mən.
Nə qədər dünyaya aşıq gəlibdir,
Küllü aşıqların anasıyam mən.**

**Aşıq anasıyam, şairlər kökü,
Gəzəram dünyanı divanə təki,
Mahalım Göynükdü, şəhərim Şəki,
Layiski kəndinin binasıyam mən.**

**Binəm Layiskiyə düşübdür mehman,
Pədərim Salahdır, mədərim Reyhan,
Vələdim Həsəndir, əxim Süleyman,
Famili Mollaoruc ədnasıyam mən.**

**Ədnayam, kəmtərəm, dərdə dərmanam,
Hənəfi məzhəbəm, həm müsəlmanam,
Nəbim Məhəmməddir, əhli-Quranam,
Mömin qardaşların aşnasıyam mən.**

**Aşnayam gedərəm doğru yolunan,
Bülbüləm, söhbətim olar gülünən,
Danışsalar yetmiş iki dilinən,
Ol qədər arifəm, qanasıyam mən.**

**Qanıram, ustaddan almışam dərsi,
Oxumuşam ərəb, türk ilə farsı,
Fikrim seyr eyləyir ərşinən kürsi,
Dərin kitabların mənasıyam mən.**

**Mənada Mollayam, Molla Cumayam,
İsmi Pünhan, oduna pərvanayam,
Gəlmişəm cahana, bir gün fənayam,
Axırda Kərəmtək yanasıyam mən.**

(Molla Cuma)

Zəncirləmənin müxtəlif formaları, şeir biçimləri ilə rəngarəng nümunələri vardır. Molla Cumanın “Pəri” rədifli şeiri zəncirləmə müxəmməs örnəyidir:

**Nagahdan gördü gözüm,
Sən tək insanı, Pəri.
Hurisən, Məlikəsən,
Cənnətin qılmanı, Pəri.
Yaralar məlhəmisən,
Dərdlərin dərmanı, Pəri.
Gözəllər sərdarısən,
Məhbublarnın xanı, Pəri.
Şah kimi taxta çıxıb,
Edərsən divanı, Pəri.**

İzzət, ikram qılaram,
Xidmətində qalaram,
Qul-qurbanın olaram,
Əgər qəbul eləsən,
Qolum boynuna salaram.

Qolum boynunda,
Əlim qoynunda,
Çiynim çiyində,
Eşqin beynimdə.

Sarmaşıb köynək kimi,
Durum sənin əynində.
Əyninə al məni, gəl,
Qat bu cana canı, Pəri.

Gəl qataq canı cana,
Xatirimə dəyməgilən.
Sındırıb şad könlümü,
Dal qəddimi əyməgilən.
Gəlmişəm ayağına,
Naz-qəməzəni öyməgilən.
Sevərsən bir Tanrını,
Mən yazığa qıyməgilən.
Ver mənim muradımı,
Qiyamətə qoyməgilən!

Qiyamətdi qaşların,
Güləbatın saçların,
İnci, mərcan dişlərin,
Xub fincandır döşlərin,
Bu biçərə başıma
Çox ağırdır daşların.

**Ağır daş atma,
Nazını satma,
İşi uzatma,
Xalqı oyatma,
Qanıma bais olub
Babala batma.**

**İki dostun arasına
Salmagılan qanı, Pəri!**

**Qan salma aralığa,
Çün eşqimə pərvanəsən,
Bəxtəvər yaranmısan,
Bu dünyada bir danəsən.
Sərraflar qədrin bilir,
Cəvahirsən, dürdanəsən.
Xoş qılıq, xoş ixtilat,
Açıq qabaq – mərdanəsən.
Al-əlvan hənalayıb,
Tök tellərin gərdənə sən.**

**Gərdən göyçək, tel nazik,
Qucmaq üçün bel nazik,
Barmaq şümşad, əl nazik,
Xoş danışan dil nazik.
Çox qəmlidir ürəyim,
Bircə danış, gül nazik.**

**Nazik uşaqsan,
Kağızdan ağsan,
Ağca buxaqsan,
Qaymaq dodaqsan.
Maşallah, göz dəyməsin,
Əcəb yumşaqsan.**

Bircə gecə eylə qonaq,
Sevindir mehmanı, Pəri.
Mehmanınam, gəldim sana,
Eylə qonaq, al qoynuna.
Götürüb qucağına,
Tifil kimi sal qoynuna.
Yalayım tər sinəni,
Dağılıbdır bal qoynuna.
Sərvətli tüccar kimi,
Doldurmusan mal qoynuna.
Yerbəyer müştərilər,
Eyləyibdi yol qoynuna.
Müştəriyəm boyuna,
O gözəlcə xoyuna,
Ətrü-ənbər boyuna,
Edən haqqü sayına,
Dərdlərə dərman olan,
Abi-kövsər çayına.
Çayın popuxdur,
Rəngi də şuxdur,
Suyun soyuqdur,
Yaza yovuqdur,
Kipriyin oxdur.
Gəzsələr cəmi dünyanı
Heç tayın yoxdur.
Kim olar bərabərin
Sənsən Kərəmkanı, Pəri?!

Yəqin bil, kərəmkanı,
Mən yanırım atəşinə!
Beyqafıl gəldim bu gün,
Düşdüm betər savaşına.
Mayılam camalına,

Həm gözüne, həm qaşına.
Yıxılım ayağına,
Durum dolanım başına.
Həm sənə qurban olum
Həm də sən yoldaşına.

Yoldaşın pərvazdı, gəlin!
Xub yerişin qazdı, gəlin,
Bu necə əndazdı, gəlin,
Baxışın şahbazdı, gəlin!
Doğmusan şəmsü-qəmər,
Gül didarın yazdı, gəlin.

Ey bahar, yazım,
Durna avazım,
Əlimdə sazım,
Eşit niyazım,
Aç qolunu qucaqlaşaq,
Demək nə lazım.

Oynatsın Molla Cuma
Şamamatək səni, Pəri!

(Molla Cuma)

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abbaslı İ. Folklorşünaslıq axtarışları. II cilddə, 2-ci c., Bakı: Nurlan, 2009, 512 s.
2. Abdulla B. “Kitabi-Dədə Qorqud”da say simvolikası. Bakı: Elm, 2006, 147 s.
3. Allahmanlı M. Türk dastan yaradıcılığı. Bakı: Ağrıdağ, 1998, 144 s.
4. Allahmanlı M. Aşıq Ömər in yaradıcılığı. Bakı: ADPU, 2008, 194 s.
5. Allahmanlı M. Aşıq yaradıcılığının inkişaf mərhələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 292 s.
6. Aşıq Alı. (toplayıb tərtib edənlər. Ə.Əmirov, Ş.Əsgərov, M.Həkimov). Bakı: Yazıçı, 1982, 141 s.
7. Aşıq Ələsgər. (toplayıb tərtib edən İ.Ələsgər). I kitab, Bakı, Elm, 1972, 326 s.
8. Aşıq Ələsgər. (toplayıb tərtib edən İ.Ələsgər). II kitab, Bakı, Elm, 1972, 327 s.
9. Aşıq Ələsgər. (Əsərləri, dastan – rəvayətlər, xatirələr) (toplayıb tərtib edən İ.Ələsgər).. Bakı: Şərq-Qərb, 1999, 578 s.
10. Aşıq Əsəd. Seçilmiş əsərləri. (tərtib edən B.Abdullayev, R.Xəlilov). Bakı: Elm, 1979, 162 s.
11. Aşıq Hüseyn Bozalqanlı. Seçilmiş əsərləri. II cildə, 1-ci c., Bakı: Vətən, 2015, 316 s.
12. Aşıq Hüseyn Şəmki rli. (tərtib edən Ə. Axundov). Bakı: Gənclik, 1971, 92 s.
13. Aşıqlar. (toplayıb tərtib edən H.Əlizadə). Bakı: Azərnəşr, 1937, 523 s.

14. Aşıqlar. (toplayıb tərtib edəni H.Əlizadə). Bakı: Azərnəşr, 1938, 489 s.
15. Aşıqlar. (tərtib edəni S.Axundov). Bakı: Xalq yaradıcılığı evi, 1960, 183 s.
16. Aşıqlar. (tərtib edəni İ.Tapdıq). Bakı: Gənclik, 1970, 108 s.
17. Aşıq Pəri məclisi. Aşıqlar və el şairləri. (tərtib edənlər N.Xatun, M.Əhmədov, Z.Yaqub). Bakı: Yazıçı, 1991, 440 s.
18. Azafli M. Qoca Azafliyam. (tərtibçilər Q.Paşayev, M.Azafli). Bakı: Nurlan, 2008, 760 s.
19. Azərbaycan aşiq və şair qadınları. Bakı: Gənclik, 1974, 185 s.
20. Azərbaycan aşiqləri və el şairləri. (tərtib edəni Ə.Axundov). 2 cildə, I c., Bakı: Elm, 1983, 375 s.
21. Azərbaycan aşiqləri və el şairləri. (tərtib edəni Ə.Axundov). 2 cildə, II c., Bakı: Elm, 1984, 544 s.
22. Azərbaycan aşiq yaradıcılığı və Ərtoğrul Cavid. 12 cildə, X c., Bakı: Çarşıoğlu, 2011, 304 s.
23. Azərbaycan dastanları. 5 cildə, I c., Bakı: Azərbaycan EA-nın nəşriyyatı, 1965, 457 s.
24. Azərbaycan dastanları. 5 cildə, V c., Bakı: Azərbaycan SSR EA-nın nəşriyyatı, 1972, 445 s.
25. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Dastanlar. (tərtib edəni B.A.Abdullayev). Bakı: Yazıçı, 1987, 571 s.
26. Azərbaycan xalq dastanları. (tərtib edəni Ə.Axundov). 2 cildə, I c., Bakı: Azərnəşr, 1961, 354 s.
27. Azərbaycan xalq dastanları. (tərtib edəni Ə.Axundov). 2 cildə, II c., Bakı: Azərnəşr, 1961, 303 s.

28. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. Xalq ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 1982, 510 s.
29. Azərbaycan məhəbbət dastanları. (tərtib edənlər M.H. Təhmasib, T.Fərzəliyev, N.Seyidov). Bakı: Elm, 1979, 502 s.
30. Bülbül. Seçilmiş məqalə və məruzələri. Bakı: EA-nın nəşriyyatı, 1968, 227 s.
31. Cəlal M., Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, Maarif, 1988, 280 s.
32. Cuma M. Əsərləri. (tərtib edəni P.Əfəndiyev). Bakı: Maarif, 1995, 493 s.
33. Cuma M. Əsərləri. (tərtib edəni P.Əfəndiyev). Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 648 s.
34. El şairləri. (toplayıb tərtib edəni S.Mümtaz). I kitab, Bakı: Azərnəşr, 1935, 370 s.
35. El şairləri. (toplayıb tərtib edəni S.Mümtaz). II kitab, Bakı: Azərnəşr, 1935, 483 s.
36. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. (tərtib edəni Ə.Mirəhmədov). Bakı: Maarif, 1978, 199 s.
37. Əfəndiyev P.Ş. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 600 s.
38. Ələsgər ocağı. (toplayıb tərtib edəni İ.Ələsgər). Bakı: Yazıçı, 1991, 304 s.
39. Əliyev M. İ. Azərbaycan xalq şeirinin şəkilləri. Bakı: 2001, 160 s.
40. Əliyev M. İ. Azərbaycan şeirinin vəzn və evfoniya problemləri. Bakı: Nurlan, 2008, 296 s.
41. Əlizadə H. Azərbaycan el ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 316 s.
42. Əsgərli Z. Poetika: izahlı sözlük. Bakı: Elm, 2014, 262 s.

43. Hacılı A. Bayatı poetikası. Bakı: Elm, 2000, 162 s.
44. Hacıyev. A.M. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: ADPU, 2010, 370 s.
45. Həkimov M. Aşıq şeir növləri. Bakı: API, 1987, 80 s.
46. Həkimov M. Bayatılar. Bakı: API, 1991, 101 s.
47. Həkimov M. Aşıq şeir şəkilləri və qaynaqları. Bakı: Maarif, 1999, 376 s.
48. Hüseynzadə T. Aşıq deyişmələrinin poetikası. Bakı: Gənclik, 2017, 312 s.
49. Xəstə Qasımın dastanı. (təqdim edən Aşıq Hüseyn Qoşqarlı, nəşrə hazırlayan M.Qasımlı). Bakı: Uğur, 2017, 103 s.
50. İman N. Seçilmiş əsərləri. (toplayıb tərtib edən İ.Ələsgər). Bakı, Səda, 2004, 199 s.
51. Kaya D. Türk folkloru terminləri sözlüğü. Türkiyə: Ankara, 2007, 822 s.
52. Koroğlu. (tərtib edən M.H.Təhmasib). Bakı: Gənclik, 1975, 364 s.
53. Koroğlu. (V.Xulufu nəşri), Bakı: Elm, 1999, 200 s.
54. Qasımlı M. Ozan-aşıq sənəti. Bakı: Uğur, 2011, 304 s.
55. Qasımlı M. Folklor və ədəbiyyat araşdırmaları. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 627 s.
56. Qurbani. (tərtib edən Q.Kazımov). Bakı: Bakı Universiteti, 1990, 280 s.
57. Məmmədli E. Şair Nəbi Borçalı: həyatı, mühiti, sənəti. Bakı, Nurlan, 2014, 144 s.

58. Məmmədli E. Təcnis sənətkarlığı. Bakı: Nafta-press, 1998, 150 s.
59. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası EPB, 1998, 240 s..
60. Namazov Q. Aşıqlar. I kitab, Bakı: Səda, 2004, 444 s.
61. Sarıvəlli O. Aşıq ürəkli şair, şair ürəkli Aşıq Şəmşir. Bakı: Avropa, 2010, 112 s.
62. Sarıvəlli O. Qüdrətli şair, ustad sənətkar. Bakı: Avropa, 2011, 128 s.
63. Sazlı-sözlü Göyçə. (toplayıb tərtib edəni İ.Ələsgər). Bakı, Azərnəşr, 1999, 288 s.
64. Telli saz ustadları. (tərtib edəni Ə. Axundov). Bakı: Azərnəşr, 1964, 159 s.
65. Vəliyev V. Ə. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 414 s.
66. Vəliyev V. Qaynar söz çeşməsi. Bakı: Yazıçı, 1981, 150 s

MÜNDƏRİCAT

Aşıq şeirinin milli-tarixi özəlliyi və poetik biçimlərinin çeşid zənginliyi.....	3
Aşıq şeirlərinin bənd quruluşu və bölgüsü	12
Aşıq şeirlərinin yazılı poeziyada yeri	20
Aşıq şeirlərinin yurdu	24
Atalar sözü	26
Atışma	28
Ayaqlı təcnis	30
Aytısqa	32
Badə	33
Bağlama (qıfılənd)	35
Bahariyyə	40
Bayatı	42
Bayatı-bağlama	52
Bayatı-tapmaca	53
Bayatı yedəklər	54
Buta	56
Cahannamə.....	60
Cığa yedəklər	63
Cığalı müxəmməs	63
Cığalı qoşayarpaq müxəmməs	65
Cığalı müsəddəs.....	68
Cığalı təcnis	72
Cinas	75
Cinas bayatı.....	78
Cinas rübai	79
Cinas tapmaca	80
Dastan	81

Deyişmə	87
Dildönməz (diltərpənməz)	90
Divani.....	91
Divani dodaqdəyməz	93
Divani təcnis	94
Dodaqdəyməz	95
Döşəmə	96
Duvaqqapma	98
Eydirmə.....	101
Əliflam	101
Əlifləmə	104
Əvvəl-axır divani təcnis.....	104
Əvvəl-axır	104
Gedər-gəlməz, gələr-getməz, ayaqlı təcnis (nəfəsçəkmə təcnis).....	105
Gəraylı	107
Gözəlləmə	112
Gözəlləmə-qafiyə.....	119
Gül qafiyə	121
Güllü qafiyə	123
Haçabeyt	125
Haqq divanisi	126
Hayla.....	127
Heydəri.....	129
Həcv	131
Həqiqətnamə	131
Hərbə-zorba	132
Hərf üstündə təcnis	135
Hürufatnamə	135
Xoyrat	135
Jır	137

Kəm sətir bayatı	137
Qafiyə.....	139
Qara qafiyə.....	139
Qara təcnis	139
Qarğış.....	139
Qəzəl	140
Qoşayarpaq qoşma.....	143
Qoşma	145
Layla.....	150
Mahnı.....	152
Marş	156
Meracnamə.....	158
Mədhiyyə	159
Minacat	163
Müəmma	165
Müxəmməs.....	167
Mürəbbe	170
Müsəddəs	171
Nəfəsçəkmə təcnis	173
Nəzirə	173
Peşrov (“Pişro”).....	177
Rübai	178
Saya təcnis	179
Səfər	179
Şərxətayi təcnis	180
Təcnis	180
Təəssüfnamə	183
Təxmis	185
Təsnif.....	186
Türkü.....	186
Ustadnamə.....	188

Varsağı.....	192
Vücutnamə.....	195
Yuğ və ya sağu – ağı.....	201
Yum vermə.....	204
Zəncirləmə.....	206
İstifadə edilmiş ədəbiyyat.....	212

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Çapa imzalanmış **06.09.2018**.
Şerti çap vərəqi **13,7**. Sifariş № **125**.
Kağız formatı **84x108 1/16**. Tiraj **1000**

---

*Kitab «Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

